

פירוש המשנה לרמב"ם – מהדורה מבוארת

מסכת שביעית

הרב דרור פיקסלר

אחד המפעלים בהוצאת 'מעליות' הוא הוצאה לאור של מהדורה מבוארת של פירוש המשנה לרמב"ם. על מפעל זה עובד בוגר הישיבה הרב דרור פיקסלר.

בכרך הקודם של 'מדברה', לקראת שנת השמיטה, הגשנו לפניכם את המשנה הראשונה של מסכת שביעית עם פירוש המשנה לרמב"ם והביאור עליו. בכרך זה של 'מדברה', בעיצומה של שנת השמיטה, אנו שמחים להגיש לפניכם את חלקו השני של הפרק הראשון של מסכת שביעית.

הלכה ב

אי זה הוא שדה האילן? כל שלשה אילנות לבית סאה. אם ראויות לעשות כפר דבילה שלששים מנה באטלקי, חורשין כל בית סאה בשבילן; פחות מיכן, אין חורשין להם אלא מלוא האורה וסלו חוצה לו.

ב. בפירוש המשנה כאן ובמשנה הבאה מנוקד בא' חרוקה.

(ב) כבר ביארנו כמה פעמים בכלאים שבית סאה חמשים אמה על חמשים אמה. ד'ראעא פי כמסין ד'ראעא.

וביארנו בתלמוד ששיערו בעצי תאנה, לפי שפירותיהן מרובין ויש להן כובד. וביארו בתלמוד ששיערו בעצי תאנה, לפי שפירותיהן מרובין ויש להן כובד.

ואמרו כפר רוצה לומר הכמות המקובצת מדבלת התאנים, לפי שדרך לדרסם זה על זה עד שיהיו כמו ככר לחם.

וכן כבר ביארנו שמנה משקל מאה דינר. והדינר שש מעין ממטבע מדינת אטלק, והם המעין שביארנו משקלם בסוף פאה.

וכל מעה מהן משקל שש עשרה גרגרי שעורים.

ואורה, שם לוקט התאנים על הרוב, ויאמר גם על הגפן ואורה כל עוברי דרך.

5. במהדורה הראשונה כתב הרמב"ם "בתמאר" ותיקן על ידי העברת קו וכתובה מעל כך שניכר מה כתוב מתחת. תיקון זה מצוי בעשרות מקומות בפירוש המשנה, וזה תיקון לשון למילה בשפה גבוהה יותר.

6. במהדורה הראשונה כתב הרמב"ם "מנה מאיה דרהם", כלומר המנה הוא מאה מעות, ותיקן על ידי הוספת המילים "דינר". ואלדינר סתה" בשולי הגיליון לאורך העמוד.

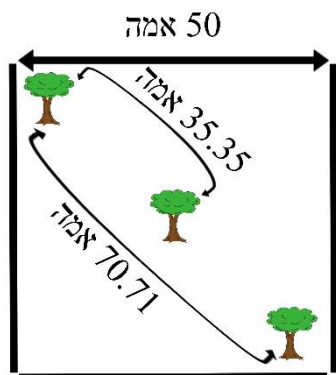
(ב) כבר ביארנו כמה פעמים בכלאים - הכוונה לכלאים ב, ב; ט, ג, ז. מופיע גם לקמן במסכתנו ג, ב; ובערובין א, י; ב, ה; כתובות יא, ה; אהלות יז, א.

שבית סאה חמשים אמה על חמשים אמה - בית סאה היא יחידת השטח השימושית ביותר בפירוש המשנה. במידות ימינו – 22.8 מטר על 22.8 מטר. בית סאה הוא גם כל שטח שיש בתשבורתו (או בלשון הרמב"ם במשנה תורה 'שבור', ראה הלכות שבת טז, ג) 2,500 אמות מרובעת (519.84 מ"ר).

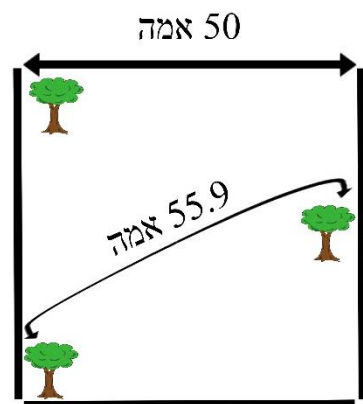
המשנה אומרת שאם יש שלושה אילנות בשטח זה, המקום כולו נחשב כשדה האילן ואפשר לחרוש את כל השטח עד ראש השנה. כיצד מסודרים שלושת האילנות בשטח? ראשית כול

יש לזכור כי התיאור של המשנה הוא ספרותי בלבד; השדות לא היו רבועים ואפילו לא מרובעים. השיעורים שנדון בהם מקורבים בלבד.

ניתן להסביר שאם יש 2,500 אמות מרובעות, יש לכל עץ 833 ושליש אמות מרובעות, וקוטר של עיגול בשטח כזה הוא עשר אמות ושליש, אך כאן מניחים שכל שטח העץ נמצא בתוך הבית סאה.



רבים מהפרשנים (ראה דרך אמונה) הסבירו כי העצים נטועים בשורה, ואז הקו שהם יוצרים הוא האלכסון של שטח בית סאה כמתואר בשרטוט הבא:



ברם, יש אפשרות שבאותו השטח יהיו שלושה עצים והמרחק ביניהם יהיה גדול יותר. כך:

הרי שגם במקרה זה שהמרחק גדול מ-35 אמה, עדיין חורשים את כל השטח עבורם.

משנתנו איננה מזכירה תנאי ביחס למרחק המקסימלי בין העצים (המרחק המינימלי מובא לקמן משנה ה: "כדי שיהא הבקר יכול לעבור בכליו"), אך התוספתא מזכירה שיעור (שביעית א, א): "שלשה אילנות בתוך בית סאה - הרי אלו מצטרפין וחורשין כל בית סאה בשבילן, ובלבד שתהא מטעתן ממטע עשרה לבית סאה, דברי ר' מאיר ור' יהודה. ר' יוסה ור' שמעון אומרים, אין חורשין להן אלא צרכן. כמה ריוח יהא

ביניהן? רבן שמעון בן גמליאל אומר כדי שיהא בקר עובר בכליו". בניגוד למשנתנו, התוספתא איננה מזכירה כלל את כמות הפרי שבאילנות, אך מציבה גבול לפיזור האילנות בשדה: שלא יהיו רחוקים זה מזה יותר מעשרה אילנות בבית סאה. כפי שהסברנו לעיל, בית סאה הוא שטח של 2,500 אמות מרובעות, ואם יש עשרה אילנות בשטח זה הרי שלכל אילן שטח של 250 אמות מרובעות. שטח זה הוא קוטר של קצת יותר מ-5.5 אמות. בשני השרטוטים שהצגנו לעיל המרחק בין האילנות גדול הרבה יותר, ואם כן משנתנו שלא הזכירה גבול זה חולקת על התוספתא, ולכן הרמב"ם שפסק את ההלכה לא הזכיר כלל את התוספתא וכתב (הלכות שמיטה ויובל ג, ב): "אי זו היא שדה האילן? כל שלושה אילנות לבית סאה, אחד אילן סרק, ואחד אילן מאכל. ואפילו הן שלשלושה אנשים - רואין אותן כאילו הם תאנים. אם ראוין לעשות ככר דבלה שלששים מנה - חורשין כל בית סאה בשבילן, והוא שיהיה רחוק בין כל אחד ואחד, כדי שיהיה הבקר יכול לעבור בכליו". יש שיעור מינימום, אך אין שיעור מקסימום - כל מה שנכנס בשטח זה נחשב שדה האילן.

יש לשים לב שהרמב"ם חילק את שתי ההלכות שבמשנתנו (כמות האילנות בגודל השדה ואיכותם) לשניים. אי זו היא שדה האילן? התשובה לשאלה זו היא שלושה אילנות לבית סאה. האם חורשים שדה אילן זה עד ראש השנה או רק עד העצרת? זה תלוי באיכות הפירות שמניבים אילנות אלה.

רבים מהפרשנים (ראה חזו"א, משנת יוסף ועוד) ביקשו להראות ששטח הנטיעות או המרחק בין העצים מתאים למשנה בכלאים ד, א, שלדעת בית הלל "קרחת הכרם... שש עשרה אמה". אם לכל אילן יש רדיוס של 16 אמה, הרי שהמרחק בין שני העצים הוא 32 אמה, וזה דומה לשרטוט הראשון של אילנות העומדים בשורה. ברם, כבר הראינו שניתן לפזר שלושה אילנות בבית סאה במרחק גדול יותר. יתר על כן, כבר הר"י מיגש הסביר שאין לדמות שדה האילן לשביעית לדין כלאים (ב"ב פג, א):

אמר רבא, הלכתא מארבע אמות עד שש עשרה אמה. שאם לא היה ביניהן אלא פחות מארבע אמות רצופין הן, וכעצים דמו, ואין להם קרקע; ואם היה ביניהן ט"ז אמה מפוזרין הן, ואין להם קרקע; ומארבע אמות עד שש עשרה היא שמצטרפין זה לזה ויש להם קרקע. וקשיא לן, אהא דפסק רבא ד"ו אמה מפוזרין הוה ולא מצטרפין אהדדי, הא דתנן (משנתנו) ג' אילנות נטועין לתוך בית סאה הרי אלו מצטרפין וחורשין כל בית סאה בשבילן עד ראש השנה. דהא התם כי חשבת להו בהברתא משכחת לה דמטי להו לכל חד מינייהו תלתין ותרין אמין דהוה להו לכל חד מינייהו י"ו אמה לכל רוח כאילן דעולא (בלא יחפור דף כ"ו ע"ב), ואפילו הכי חורשין כל בית סאה בשבילן, משום דמצטרפי אהדדי ושדה אילן מיקרי. והכא קא פסיק רבא שאם היה בין אילן לאילן י"ו אמה דמטי לכל חד מינייהו שמונה אמה - מפוזרין הוה, ולא מצטרפין?

ותשובתך, דלא דמי. דאילו התם לענין שביעית במשיכת השרשין בקרקע הדבר תלוי, וכיון שהן נמשכין ויונקים עד שש עשרה אמה לכל רוח, כדמבורר בפרק לא יחפור, מצטרפי אהדדי, ונמצאת אותה חרישה שחורש כל בית סאה שהנאתה לאותן אילנות דאין בו מקום שאין מגיע מחרישתו הנאה להן. אבל לענין כלאים - במראית העין הדבר תלוי ולא בהליכת השרשין בקרקע ויניקתן, כדמבורר בגמרא בכולה דוכתא. הלכך אם היה ביניהן שש עשרה אמה - אינן מצטרפין למראית העין ומותר להביא זרע לשם. וכיון שאין מצטרפין למראית העין להכי קא פסיק רבי... שהרי הנוטע אילן סמוך לשדה חבירו לא הצריכוהו להרחיק אלא ד' אמות בלבד ואף על גב דאזלי שרשין וינקי משדה חבירו, כדתנן בפרק לא יחפור לא יטע אדם אילן סמוך לשדה חבירו אלא אם כן הרחיק ממנו ארבע אמות. היו שרשין יוצאין לתוך שדה חבירו קוצץ ויורד שלא יעכב המחרישה וכו'. וכיון דלענין בני מצרא לא איכפת לן ביניקת השרשין שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ לישראל, לענין לוקח נמי לא איכפת לן ביניקת השרשין אלא במראית העין, וכיון שיש ביניהן שש עשרה אמה מפוזרין הוה ולית להו קרקע.

על היחס שבין שדה האילן שדי בו בשלושה אילנות (משנה), ובין שדה האילן שיש בו עשר נטיעות (תוספתא), הסביר הר"י מיגש (ב"ב כו, ב, מובא בשמו בשיטה המקובצת):

הא דתנן עשר נטיעות המפוזרות לבית סאה חורשים כל בית סאה בשבילן עד ראש השנה, לאו למימרא דאי הוה פחות מעשר לבית סאה אין חורשים אותה, דהא תנן שלשה אילנות לבית סאה חורשים כל בית סאה בשבילן, דאלמא שלשה נמי לכל בית סאה חורשים כל בית סאה בשבילן עד ראש השנה, דשדה אילן מיקרי. אלא האי דקתני עשר

נטיעות למימרא דאי הוי יותר מעשר לתוך בית סאה לא מקרי שדה אילן ואין חורשים בית סאה בשבילן כיון דכל חד מינייהו לא שביק ליה רווחא כדי חיותיה, הויא ליה כעצים, והוה ליה אותו בית סאה כשדה לבן שאין חורשים בערב שביעית שלשים יום לפני ראש השנה...

ויש לומר דהא דקתני עשר נטיעות לתוך בית סאה חורשים כו' דעשר דוקא אבל פחות מעשר לתוך בית סאה מפוזרים נינהו ולא מקרי אותה בית סאה שדה אילן. ואי קשיא לך הא דתנן שלשה אילנות לתוך בית סאה דשמע מינה דשלשה אילנות נמי לתוך בית סאה שדה אילן מקרי? התם אילנות הכא נטיעות, דאילנות כיון דגדולין נינהו תלתא ינקי לכולה בית סאה, כדעולא, והוה ליה שדה אילן; אבל נטיעות כיון דקטיני נינהו - עשר הוא דינקי לכולה בית סאה והוה ליה שדה אילן. פחות מעשר - לא ינקי לכולה בית סאה, והוה ליה שדה לבן דהא מפוזרים נינהו ואין חורשים אותה עד ראש השנה. וזה הפירוש הוא הנכון.

יש לציין כי אורך כזה של שורשים בהחלט מצוי בעץ התאנה. כאשר משקים את העץ באופן סדיר הוא אינו צריך לשלוח שורשים ארוכים, אך כאשר ההשקיה נעשית על ידי הגשם, העץ פורס את שורשיו למרחקים.

וביארנו בתלמוד - בפירוש המשנה וכן בכל כתביו, לא הבחין הרמב"ם בין הבבלי והירושלמי ולשניהם קרא תלמוד. הכוונה כאן לירושלמי בפרקנו הלכה ג.

בעצי - במהדורה ראשונה כתב הרמב"ם "בת'מאר" ותוקן על ידי העברת קו וכתובה מעל (וניכר מה שכתוב מתחת לקו) "בשגר". תיקון זה מצוי בעשרות מקומות בפירוש המשנה. אין כאן תיקון מהותי אלא שיפור בלשון הערבית בלבד. משנתנו היא דוגמה יפה לנוסח הלשון, שהמשנה מדברת על אילנות, אך במקרא הלשון הוא עץ. בספרות חז"ל עץ הוא אילן כרות או מעובד.

ששיערו... לפי שפירותיהן מרובין ויש להן כובד - ירושלמי שביעית א, ג (דף לג טור ב): "ולמה אמרו תאינים? על ידי שפירותיהן גסין והן עושות הרבה. הרי אתרוג פירותיו גסין ואינו עושה הרבה, הרי זיתין עושים הרבה ואין פירותיהן גסין, ואלו עושות הרבה ופירותיהן גסין. אמר רבי חייא בר אדא כל אילניא עבדין שנה פרא שנה והדא תאינתה עבדה כל שנה". הרמב"ם מסביר גסין - כבדים. אך אין הכוונה סתם למשקל אלא למשקל סגולי גבוה. כלומר, צפיפות חומר גבוהה בנפח קטן. התלמוד אף מסביר, על ידי ההשוואה לאתרוג וזית, את עניין הכמות והכובד, שהרי סוף סוף צריך להגיע למשקל של עשרים מנה. לו שיערו באתרוג, היה נדרש יותר מעץ אחד על מנת להגיע לעשרים מנה, כי אף שכל אתרוג כבד, אין צומחים אתרוגים רבים על העץ. בזית המצב הפוך: יש זיתים רבים אך משקלם הסגולי קטן ויש צורך בכמות של יותר מעץ אחד לעשרים מנה. רק התאנה היא גם מרובת פירות וגם כל פרי בה כבד.

הרמב"ם מביא רק את דברי ת"ק ואינו מזכיר את ר' חייא, כי ר' חייא אינו חולק על ת"ק אלא נותן סיבה נוספת לשבח התאנה, שהיא נותנת פירות כל שנה.

ואמרו כָּפָר... כמו ככר לחם - בתרגומנו 'הכמות' הכוונה "הגוף הכולל". התרגום המילולי הוא 'הכלל'.

התאנה (*Ficus carica*, בערבית תין) מוכרת באזור ארץ ישראל מבריאת העולם. עץ התאנה נחשב לשלישי בחשיבותו (אחרי הגפן והזית) ומוזכר רבות במקרא ובמקורות התלמודיים. הפרי מוכר כעסיסי כשנאכל טרי, אך במשנתנו מוזכרת התאנה כפרי יבש. תאנה מיובשת היא גרוגרת. בשל ערכן התזונתי הגבוה וכושר השימור לאורך זמן נחשבו התאנים היבשות בעולם העתיק למזון חשוב וחיוני. יש להבחין בין גרוגרות, שהן תאנים מיובשות בודדות, ובין דבלים שהן גוש כבוש של תאנים רבות. ראה פירוש ר' נתן אב הישיבה לתרומות פרק א: "המכבש תאנים, ודורסן בדפוסין מרובעין - נקראין מלבנין; ואם כבש מהן בדפוסין עגולים - נקראין עיגולין", וראה עוד בספר כפתור ופרח (חלק ב פרק עשרים עמ' תנא): "כל מין תאנים וגרוגרות ודבלה אחד. ותורם מזה על זה. תאנים הם הלחות, גרוגרות יבשות, דבלה הדרוסות ונדבקות זו בזו"; ועוד שם (פרק ארבעים וארבעה עמ' תקעט): "פירוש גרוגרות - הם התאנים היבשות. והדבלה הם הכתושות והדרוסות. ומנה דבלה - כלומר ליטרא דבלה שהוא כמו קב גרוגרות".

הרמב"ם הזכיר את הפירוש במשנתנו במעשרות א, ח: "כבר ביארנו שהעיגול הוא הככר העשוי מדבלת התאנים"

וכן כבר ביארנו - פאה ח, ה. ראה ביארנו שם.

מִנְהָ מִשְׁקָל מֵאָה דִּינָר - המילה 'מנה' מופיעה עשרות פעמים במשנה, וברור כי המספר הוא מאה והיחידות הן שמשנתות. כך גם פסק במשנה תורה הלכות ערובין א, יב: "ומנה האמור בכל מקום - מאה דינר".

במשנה פאה ח, ה כתוב מִנְהָ דְבִילָה, והרמב"ם מסביר שם, כמו כאן, שמנה הכוונה מאה דינר. על הפסוק בשמואל א כה, יח: "מאתים דבלים", תרגם יונתן: "ומאתן מנן דבילתא", כלומר משקל כל דבלה (=תאנים מיובשות דבוקות) היה מנה. אם כן, נראה כי משקל סטנדרטי של דבלה היה מאה דינר, כלומר כמות התאנים שהדביקו יחד הגיע למשקל של מאה דינר.

ברם, במהדורה הראשונה בפאה ח, ה כתב הרמב"ם: "ואמרו מנה, רצה לומר משקל מאה מעין ממעות זמנם" - ולא מאה דינר. ניתן לומר בוודאות כי הרמב"ם תיקן, ותיקון זה חוזר על עצמו בכל מקום בפירוש המשנה שבו הסביר הרמב"ם את המילה מנה. כך התיקון במשנתנו; וכן הוא בכתובות י, ג: "מנה, היא אצלם בארבעה דינרין של זהב. וחולקין בדרך זו אם היה זמן..."; ובמהדורה שנייה הוסיף: "מנה, היא אצלם בארבעה דינרין של זהב. וכל מנה האמור במשנה הרי הוא מאה דינר של כסף כמו שנתבאר בסוף פאה. וכן אמרם מאתים וארבע מאות וכיוצא בהן ממניני המאות, וחולקין בדרך זו אם היה זמן...". וכן בכרתות א, א: "כבר בארנו כמה פעמים שהמנה מאה מעין, ומשקל המעה שש עשרה גרגרי שעורים"; ובמהדורה שנייה הוסיף: "כבר בארנו כמה פעמים שהמנה מאה דינרין, ומשקל הדינר שש מעין, ומשקל המעה שש עשרה גרגרי שעורים".

הרי שבתחילה הסביר הרמב"ם כי מנה הוא מאה מעות במטבע כל שהוא, ולא מאה דינר.

הדינר שש מעין - קידושין יב, א: "שש מעה כסף - דינר".

שיעור הדינר הוא 96 גרגרי שעורים מכסף. שיעור זה של הדינר מוזכר בשני מקומות בפירוש המשנה: קדושין א, א ועדיות ד, ז.

הדינר מופיע פעמים רבות בפיהמ"ש ובעיקר ביחס למעה, כפי שכתב הרמב"ם במשנתנו. יחס זה מוזכר גם בפאה ח, ה ושם משנה ז; דמאי ב, ה; מעשר שני ד, ג; ערובין ח, ב; שקלים

ב, ד; כתובות ה, ו; קדושין א, א; בבא מציעא ד, ה; עדיות ד, ז; כרתות א, א; שם א, ז; כלים יז, יא.

במהדורה הראשונה כתב הרמב"ם: "וכן כבר ביארנו שהמנה משקל מאה מעין", והוסיף אחר כך בשולי הגיליון לאורך העמוד: "וכן כבר ביארנו שהמנה משקל מאה **דינר**. והדינר שש מעין", הרי שהכפיל את משקל המנה פי שישה במהדורה האחרונה.

על הדרהם ויחסו לדינר בפירוש המשנה הרחבנו את הדיון בנספח לפירוש הרמב"ם למשנה מסכת פאה עמ' תסג-תסא ובבד"ד 12 (תשס"א) עמ' 35-60.

ממטבע מדינת אֶטְלֶק - במשנה כאן ובזו שאחריה כתב הרמב"ם אטלקי, עם י'. נראה שהרמב"ם ביקש לתעד נוסחים שונים של המשנה.

איטליה בגמרא מזוהה עם העיר רומי, כפי שמצאנו במגילה (ו, ב): "אמר עולא: איטליה של יון זה כרך גדול של רומי".

במשנה מוזכרים מטבעות אטלקיים ביחס לאיסר (קדושין א, א) ופונדיון (כלים יז, יב); אך מצאתי שהרמב"ם הזכיר רק את האיסר האטלקי במעשר שני ד, ח; כתובות ז, ה; ומקוות ט, ה.

והם המעין שביארנו משקלם בסוף פָּאָה... שש עשרה גרגרי שעורים - פאה ח, ה.

הרי"ף בקדושין ו, א כתב: "תניא, שש מעה כסף - דינר; מעה - ב' פונדיון; פונדיון - שני איסרין; איסר - שני מסמסין; מסמס - שני קונטריקין; קונטרק - שתי פרוטות. נמצאת פרוטה - אחת משמונה באיסר האיטלקי. ושיעורה חד ממאה ותשעין ותרין בזוזא דשורנג והוא דינר זהב של ערביים. נמצאת פרוטה על פי השיעור הזה חצי חבה [=גרגר] לפי שדינר של זהב ששה ותשעים חבה".

מה הם אותם הגרגרים (חבה) שהזכיר הרי"ף? על כך ענה הרמב"ם בפיהמ"ש עדיות ד, ז: "אשר ששמעתי מאבא מרי זצ"ל כפי ששמע מרבתי תמיד והוא המפורסם אצלנו שהגרגרים האלו ששוקלין בהן הן גרגרי שעורים". ביתר פירוט כתב בפיהמ"ש בכורות ח, ח: "כבר בארנו כמה פעמים כי הסלע המדובר עליו בתורה אשר קראו ה' שקל, וקורא אותו גם כסף, כמו שאמר חמשים כסף, ומאה כסף, ואמר שלשים שקלים, יש במשקלו עשרים וארבעה דרהם, משקל הדרהם שש עשרה גרגרים, ואלה לשונות תלמוד שאין בהם ספק. והקבלה אשר בידי מאבא מארי זצ"ל מאביו מזקנו איש מפי איש ז"ל שהגרגרים הללו ששוקלין בהן גרגרי שעורים, ואיני יודע יסוד לכך, ונמצא משקל הסלע שלש מאות גרגרים ושמונים וארבעה גרגרים. וכבר מצאתי משקל הדרהם המצרי מגרגרי השעורים ששים ואחת גרגרים, נמצא משקל הסלע מן הדרהמים של מצרים דרהם ורבע וחרוב בקירוב. ואמר לי אבא מרי זצ"ל שהוא ראה תשובה לגאון מראשי ישיבות בבל ובה הוא אומר כי חמש סלעים של בן הם שלשים ושלשה דרהם וחצי דרהם, זה היה ענין התשובה, ולא באר באיזה דרהמים ולא כמה משקל הדרהם, ואין ספק שהוא דבר על משקל דרהם של בבל".

משקל מיני השעורה המוכרים לנו נע סביב 0.045 גרם עם סטיית תקן של 0.004 גרם. על פי חישובים מספרות הגאונים מתקבל ערך דומה של 0.044 גרם.

אם כן, נמצאנו למדים כי משקל מעה הוא 0.7 גרם; דינר - 4.23 גרם; ומנה - 422.5 גרם.

כפי שכתב הרמב"ם כאן, ששיעור המעה הוא 16 גרגרי שעורים, כתב גם בפאה (שהפנה אליה); דמאי ב, ה; לקמן ח, ד; שקלים א, ז; חגיגה א, ב; כתובות ה, ו; בבא מציעא ד, ז; שבועות ו, א; חולין יא, א; בכורות ח, ח; כרתות א, א; שם ז.

לפיכך, משקל שישים מנה הוא 25 ק"ג 350 גרם. יש לשים לב כי מדובר במשקל של כֶּכָר דְּבָלָה - תאנים מיובשות. בשיחה עם דובי קליגר ממושב שדה יעקב, בעל מטע תאנים ועם ניסיון של עשרות שנים בגידול תאנים, הוא הסביר לי שבין 65% ל-75% ממשקל התאנה פוחת כאשר מייבשים אותה. הרי שעל מנת לקבל משקל של 25 ק"ג תאנים מיובשות יש צורך ביותר מ-80 ק"ג תאנים טריות.

עצי התאנה היום יכולים לתת 120 ק"ג לעץ. ברם, מדובר בזנים שלא היו בעבר, ושיטות הגידול שונות. תאנה בלדית (פרי התאנה ירוק עם פסים) היא תאנה הצורכת פחות מים וזה כנראה סוג התאנה העתיק, והיא יכולה לתת 40 ק"ג לעץ. הרי שהמשקל שהמשנה מדברת עליו הוא משקל הפירות מכל שלושת העצים ולא מעץ בודד. כך גם מפורש בלשון הרמב"ם במשנה תורה הלכות שמיטה ויובל ג, ב: "אם ראויין לעשות ככר דבלה שלששים מנה - חורשין כל בית סאה בשבילך", כתב בלשון רבים 'ראויין' ולא 'ראוי' (וכך גם לשון המשנה עצמה). הרי שהשיעור מכולם יחד ולא מכל אחד בנפרד. השווה חז"א ס' יז ס"ק יז.

ואוֹרָה, שם לוקט התאנים על הרוב - בספרות חז"ל נתייחד המונח 'ארה' לקטיפת תאנים. שורש המילה אר"י ומשמעותו ליקוט פירות. ראה בראשית רבה (וילנא) פרשת לך לך פרשה מו סימן א: "ויהי אברם בן תשעים ותשע שנים... כבכורה בתאנה בראשיתה וגו', אמר רבי יודן התאינה הזו בתחלה אורים אותה אחת אחת, ואח"כ שתיים ואח"כ שלשה עד שאורים אותה בסלים ובמגריפות"; במדבר רבה (וילנא) פרשת בלק פרשה כ סימן ז: "ועתה לכה נא ארה לי. מהו ארה לי אוכל אני לשלוט בהם קימעה, כאדם שהוא אורה את התאנים". אך הרמב"ם סייג את דבריו וכתב 'על הרוב' כי בלשון המקרא משתמשים במילה זו לפירות אחרים (ראה ד"ה הבא).

תרגם הרמב"ם אצלנו אורה תאנים כ"ג'אמע אלתין". כך כתב גם בפירוש המשנה שבת ז, ב שהסביר תולדות של קוצר: "ג'מע תינא". ובעברית: "קוצר הוא מאבות מלאכות, וכן כל מי שיקטוף צמח מחובר לקרקע... כגון שיארה תאנים או יבצור ענבים או ימסוק זיתים" (בטיטה לפירוש לא היה כל הפירוט הזה).

ויאמר גם על הגפן וארוה כל עוברי דרך - תהלים פ, יג.

"לְמַה פָּרַצְתָּ גִּדְרֶיהָ וְאָרוּהָ כָּל עֹבְרֵי דֶרֶךְ". ה' אפשר פרצות בהגנה על הארץ וזה גרם לאויבים לפרוץ ולבוז. הפרק מדבר על גפן, הרי שפעולת הארייה איננה מתייחסת דווקא לתאנים אלא גם לפירות נוספים. וכן הוא גם בשיר השירים ה, א: "בָּאתִי לִגְנֵי אֲחָתִי כְּלָה אֲרִיתִי מוֹרִי עִם בְּשָׁמִי", שפעולה זו מיוחסת לליקוט שרף הבשמים.

במשנה כתב הרמב"ם: "אי זה הוא", וכך הוא הנוסח המקובל בלשון המשנה של הרמב"ם ובכ"י הטובים של המשנה, כמשנה המסבירה את המשנה הקודמת לה (או המשניות). למשל בפאה פרק ד מוסברת מצוות לקט ובהלכה י כתב הרמב"ם בנוסח המשנה: "אִי זֶה הוּא לִקֹּט?...?" (הניקוד במקור). וכן שם פרק ז הלכה ג: "אִי זֶה הוּא פָּרֵט?...?" (הניקוד במקור).

הלכה ג

אחד אילן סָרְק ואחד אילן מאכל, רואין אותן כאלו הן תאנים: אם רְאוּיִם לעשות כְּפָר דבלה של ששים מְנָה בְּאַשְׁלָקִי, חורשין כל בית סאה בשבילן; פחות מִיָּפֶן, אין חורשין להן אלא לצרפֶּן.

(ג) כבר נתבאר לך שאילן סָרְק הוא שאין קד תקדם לך אן אילן סָרְק הו אלד"י לא עושה פירות כגון הארז וה"זאן" וכיוצא יטעם כאלארז ואלזאן ונחזהמא. בהן. וצָרְפֶּן, הוא מלוא הָאֹרֶה וסָלו חוצה לו. וצָרְפֶּן, הו מלוא הָאֹרֶה וסָלו חוצה לו.

(ג) **כבר נתבאר לך** - במשנה כלאים ו, ה ובפירוש המשנה שם הלכה ג.

שאיין סָרְק הוא שאין עושה פירות - מחלוקת במשנה כלאים ו, ה: "אי זה הוא אילן סרק? כל שאינו עושה פרות. ר' מאיר אומר, הכל אילן סרק, חוץ מן הזית והתאנה. ר' יוסי אומר, כל שאין כמוהו נוטעין שדות שלמות, הרי זה אילן סרק". בפירושו למשנה זו כתב הרמב"ם: "כבר ביארנו מה היא התועלת אם נקרא אילן זה אילן סרק או אילן מאכל, לענין אם הדלה עליו את הגפן... ואין הלכה כר' מאיר ולא כר' יוסי" (ויש לעיין למה לא כתב שהלכה כת"ק והעדיף להאריך ולכתוב שאין הלכה כשתי הדעות האחרות). שם משנה ג כתב הרמב"ם: "לפי שבדי אילן סרק, והוא שאין עושה פרי".

על המשנה באהלות יח, ג שכתבה: "חוץ מאילן סרק שאינו עושה פירות", הסביר הרמב"ם: "אין להבין מזה שיש אצלנו אילן סרק שעושה פירות, לפי שלא בא לתארר".

הרמב"ם מדגיש כי אילן סרק הוא אילן שאינו מניב פירות כלל. ברם אילן שפירותיו אינם טובים למאכל, ולמעשה רוב האילנות מניבים פירות גם אם חלקם אינם ראויים כלל לאכילת האדם, נחשב לעץ מאכל. התנאים האחרים סוברים כי ההבחנה בין אילן סרק לאילן מאכל היא יחסית בלבד ומותנית במידת החשיבות של הפרי לאכילת אדם. לפיכך אם נטעו עץ פרי (שאינו חשוב כל כך) "לסיג ולקורות" (משנה ערלה א, א) אינו נחשב לעץ מאכל ואינו חייב בערלה.

וכך פסק בהלכות כלאים ו, יב: "אם הדלה הגפן על מקצת בדי אילן שאינו עושה פירות, כגון הארז והברוש. אבל אם הדלה על מקצת אילן מאכל - הרי זה מותר לזרוע תחת מותר בדי האילן שלא נמשכו עליהם שריגי הגפן, שאין אדם מבטל אילן מאכל ועושה אותו אפיפירות לגפן".

ונראה שזו הסיבה שלא פסק הרמב"ם בלשון חיוב שהלכה כת"ק. מצד ההגדרה המילולית אילן סרק זה אילן שאינו עושה פירות כלל. ברם, לעיתים גם אילן שעושה פירות נחשב לאילן סרק מבחינה הלכתית. לכן העדיף הרמב"ם לומר שאין הלכה כר' מאיר ור' יוסי, אך אין הלכה בכל מקום כת"ק שכל אילן שיש בו פירות הוא אילן מאכל.

כגון הארז וה"זאן" - את הארז כתב הרמב"ם בעברית אך ייתכן כי התכוון למילה אָרְז בערבית. הדוגמה השנייה שנתן הרמב"ם היא ה"זאן", שזו מילה בערבית, והוא גם כן מין ממיני הארזים. ייתכן, כפי שהבאנו בד"ה הקודם מהלכות כלאים ו, יב, כי הרמב"ם התכוון לברוש שאף הוא

ממיני הארזים. כך כתב גם בפירוש המשנה בבא בתרא ב, יג: "אמר שאילן סרק בלבד הוא שנקצצין ענפיו כנגד המשקולת מחמת מיעוט תועלתו, לפי שאילן סרק הוא כל שאינו עושה פירות כגון הארז והזאן ודומיהם". הגר"י קאפח תרגם שם ברוש, וכנראה זה בעקבות דברי הרמב"ם בהלכות.



ברם, לפי מה שידוע לנו היום, ה"זאן" הוא אשור היערות (*Fagus silvatica*) עץ שגדל בספרד, מקום הולדת הרמב"ם, הנראה בתמונה, שהוא עץ יער גבוה ונשיר, ועצתו היא הבוק המפורסם.

הדוגמה שנתן הרמב"ם לעץ סרק היא כדברי הפסוק בתהלים קמח, ט: "הָהָרִים וְכָל גְּבֻעוֹת עֵץ פָּרִי וְכָל אֲרָזִים", כאשר כוונת הפסוק כל האילנות כולם, גם אילנות מאכל גם אילנות סרק. 'ארזים' שבפסוק זו הוא דוגמה לאילנות סרק.

בלשון הערבית ארז הוא שם כללי לעצי סרק מחטניים או ירוקי עד, ושם מיוחד לעץ מסוים הוא ארז הלבנון (*Cedrus libani*). נראה כי גם הרמב"ם התכוון שהארז הוא

שם קיבוצי, וכך כתב בביאור שמות הרפואות (מס' 2 עמ' 17): "אַרְז, הוא 'צינובר הזכרי' (האצטרובלים שלו) אינו ניתן לאכילה, הוא אשר ממנו מפיקים את העטרן. השורבינא [גופר, ברוש] הוא מין ממני הארז". הרי שלארז מינים רבים וברוש הוא אחד מהם. כך כתב גם על המשנה בפרה ג, ז: "ועצים מסודרין היו שם, עצי ארזים, ארנים וברושים": "ארנים רבוי אורן, והוא ממני הארז. וכן ברוש. כמו שאמרו שבעה מיני ארזים הם". פשט הפסוק בישיעיהו מא, יט מונה שבעה מינים, וזה מה שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה.

מכיוון שהיו כמה מינים של ארזים היה הכהן חייב להכריז שלוש פעמים "עץ ארז זה, עץ ארז זה" (משנה פרה ג, ט), וביאר הרמב"ם שם: "ומה שכוּפַל עץ ארז שלש פעמים וכך האזוב והתולעת כדי לציין בודאי שאלה הם אשר אמר ה', לפי שמניי הארז שבעה כמו שאמרו, ואמר ה' ארז לפיכך מכריז שזה הוא המין האמור, והוא המין המפורסם בארץ המערב שמשמשין בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון 'אלשפין'. ואני לא ראיתי מין זה אשר ראיתי שם לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה". וראה הערת הגר"י קאפח במהדורתו (מס' 82). שיטת הרמב"ם משמעותית מאוד מבחינת הזיהוי. אם רק סוג אחד של ארז כשר לשרפת הפרה, הרי שיש חשיבות גדולה מאוד לזהוי.

סוג נוסף של ארז הוא האשכרוע (*Buxus*), המוזכר שלוש פעמים במשנה. בכפורים ג, י כתב הרמב"ם רק כי האשכרוע הוא בקס. בכלים יב, ח: "ואמרו חוץ משל אשכרע, רוצה לומר כלי ה'בקס', ויש אומרים ה'שמשאר', והנכון שהוא מין ממני הארז תרגום תאשור אשכרעין. אמר כי המין הזה אין הכלים הנעשין ממנו מקבלין טומאה עד שיגדרום ויחליקום לפי שלפני כן אינן ראויין לכולם מחמת רבוי שעירות העץ". וכן כתב בנגעים ב, א: "ואשכרע, מין ממני הארז שגונו ממוצע בין הלבן והשחור, יש אומרים שהוא 'אלבקס', ותרגום ברוש תדהר ותאשור בירון מורנין ואשכרעין".

אם כך, מה הוא הארז במשנת הרמב"ם? די ברור כי בארז מתכוונים לארז הלבנון (Cedrus libani), אך הרמב"ם בפייהמ"ש פרה ג, ט כתב כי זה אלשפין. מהו שפין? לדעת הגר"י קאפח זה האשוח, ולדעת פרו' זהר עמר זה הערער הספרדי.

וכיוצא בהן - בגמרא ראש השנה כג, א שדנה בחומרים שמהם הכינו את המשוואות להכרזת ראש חודש, למדנו שיש כמה מיני ארזים: "אמר רב יהודה: ארבעה מיני ארזים הן: ארז, קתרום, עץ שמן, וברוש... ופליגא דרבה בר רב הונא, דאמר רבה בר רב הונא: אמרי בי רב: עשרה מיני ארזים הם, שנאמר אתן במדבר ארז שטה והדס ועץ שמן אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדיו, ארז - ארזא, שטה - תורניתא, הדס - אסא, עץ שמן - אפרסמא, ברוש - ברתא, תדהר - שאגא, תאשור - שוריבנא. הני שבעה הוו! כי אתא רב דימי אמר: הוסיפו עליהם אלונים, אלמוגין, אלמוגין". בירושלמי כתובות ז, ט מנו ארבעה מיני ארזים, ונראה שבגלל ריבוי הסוגים הוסיף הרמב"ם וכיוצא בהן.

וצרפן, הוא מלוא האורה וסלו חוצה לו - במשנה הקודמת התיירו לחרוש אם אין שלושה אילנות או שיבולם איננו מספיק, מלוא האורה וסלו חוצה לו. כאן כתבה המשנה 'לצרפן' והרמב"ם מסביר שזה אותו השיעור, והתנא שנה את הדברים בלשון שונה.

צורך האילן הוא חריש תחת לנוף האילן + שתי אמות מהיקף הצמרת. שיעור זה מספיק לאילנות בעלי צמרת רחבה, אך לעץ בעל צמרת צרה (כמו דקל או עצי סרק זקופי הגזע והצמרת) שיעור זה אינו מספיק לשורשים שתחת העץ ולפיכך שיעור אורה וסלו מרחיב את שטח החרישה.

את ההלכה של משנה זו פסק הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל ג, ב: "אחד אילן סרק, ואחד אילן מאכל... רואין אותן כאילו הם תאנים. אם ראוין לעשות ככר דבלה שלששים מנה - חורשין כל בית סאה בשבילך".

להלכה עבור כל סוג של אילן יכולים לחרוש. בפירוש הרמב"ם לתלמוד למסכת ראש השנה (עמ' ע-עא) הזכיר הרמב"ם שלושה סוגי אילנות: "איזהו שדה אילן? של תאנים, ואילן של רמונים ואתרוג. אתרוג נמי חשוב אילן כאחד מהם. ושלושה אילנות הן וחורשין כל בית סאה בשבילן. וכן נמי אם היו שלשה אתרוגין בתוך בית סאה - ג' אילנות חשובין, וחורשין כל בית סאה בשבילך". בפירוש לגמרא הזכיר הרמב"ם מציאות של שלושה אילנות שונים באותו השדה, והמשיך במציאות של שלושה עצי אתרוג, וכינה את האתרוג אילן חשוב. כאמור, להלכה, אפילו עבור אילנות סרק מותר לחרוש.

הלכה ד

היה אחד עושה פֶּכֶר דְּבִלָּה, או שנים עושים - אין חורשין להן אלא לצַרְכָּן, עד שיהו משלשה ועד תשעה. היו עשרה, מעשרה ולמעלה - בין עושים בין שאינם עושים, חורשין⁷ כל בית סאה בשבילן, שנ' בחריש ובקציר תשבת⁸, אין צורך לומר חריש וקציר של שביעית; אלא חריש של ערב שביעית שהוא נכנס לשביעית, וקציר של שביעית שהוא יוצא למוצאי שביעית. רבי ישמעאל אומ' [ר], מה חריש רשות, אף קציר רשות; יצא קציר העומר.

ג. הרמב"ם כתב בסוף השורה חור' וחזר בתחילת השורה הבאה וכתב חורשין. הוא עשה כך כדי לא להשאיר את סוף השורה ריק מצד אחד ולא לצאת מהשורה מצד שני.

ד. שמות לד, כא.

עד שיהו משלשה ועד תשעה, יריר אנה אד'א כאן פי מקדאר אלבית סָאָה מן ת'לת' שג'ראת'⁷ אלי תסע פלא יג'וז חרת' ג'מיע בית סאה בשְבִילָן, אלא אן כאנת כלהא תטעם ויג'תמע מן טעמהא ככר של ששים מְנָה, ומקדארה מן צניג'נא את'נין וסתין רטלא וסבע אואקי ות'לת'ין בתקריב⁸ מן אלארטאל אלתי פי כל רט לסת עשרה אוקיה, ופי אל אוקיה⁹ סתה' עשר דרהם, ופי אלדרהם סת ות'לת'ון חבה שעיר, ואן כאנת תטעם אקל מן ד'לך פלא יחרת' גיר חול אלשג'ר¹⁰ פקט כמא תבין, אמא אן כאנת עשר שג'ר¹⁰ פמא זאד פי מקדאר בית סאה סוי כאנת תטעם כתי'ר או קליל חורשין כל בית סאה בשבילן.

והד'א אלאסעדלאל אלד'י אסתדל בקולה בחריש ובקציר, ראג'ע עלי קולה אין חורשין להן אלא לצרכן. ותחרימה חרת' מא עדי ד'לך ואן כאן פי ערב שביעית.

ור' ישמעאל קד בינה גרצ'ה.

וקולה רשות, יריד בה אלאמר אלגיר מכלף אלא אן שית פעלטה, ואן שית לא תפעלה, פמת'ל ד'לך יעטל פי אלסבת, אמא קצירת העומר אלתי הי מצוה אן יונף ממחרת

(ד) עד שיהו משלשה ועד תשעה, ר"ל שאם היו בתוך בית סָאָה משלשה אילנות ועד תשעה אסור לחרוש כל בית סאה בשְבִילָן, אלא אם כן היו כולן עושים פירות ומתקבץ מפירותיהן ככר של ששים מְנָה, ושיעורו ממשקלותינו ששים ושנים רוטל ושבע אוקיות ושני שלישים בקירוב⁶ מן הרוטלים שיש בכל רוטל שש עשרה אוקיה, ובכל אוקיה שש עשרה דרהם, ובכל דרהם שלשים וששה גרגרי שעורים. ואם היו עושים פחות מזה אין חורשין אלא סביב האילנות בלבד כמו שהתבאר. אבל אם היו עשרה אילנות או יותר בתוך בית סאה בין שהיו עושים הרבה או מעט חורשין כל בית סאה בשבילן.

והלמידות הזו שלמד מן בחריש ובקציר מוסב על מה שאמר אין חורשין להן אלא לצרכן, ואסרו חרישת מה שזולת זה, ואפילו בערב שביעית.

וכבר ביארנו דעת ר' ישמעאל.

ואמרו רשות, ר"ל הדבר שאינך מחויב בו אלא אם תרצה תעשהו ואם לא תרצה לא תעשהו, כגון זה משביתין אותו בשבת, אבל קצירת העומר שהיא מצוה שיונף ממחרת

השבת הרי זה דוחה את השבת, וזה נכון. השבת פהו דוחה את השבת, וד'לך צחית. ויתבאר במקומו במסכת מנחות.

6. המילה 'בקירוב' כתובה מעל השורה.

7. בתחילה כתב הרמב"ם 'תמראת' אך העביר קו וכתב מעל 'שג'ראת' כך שניתן לראות בברור מה כתב בהתחלה. אין כאן תיקון מהותי אלא שיפור בלשון הערבית בלבד.

8. המילה 'בתקריב' (ולא כתוב 'באלתקריב') כתובה מעל השורה. בתוך השורה היה כתוב 'מן' ונמחק על ידי השחרה.

9. המילה 'אל' כתובה בסוף השורה, והמילה 'אוקיה' בתחילת השורה הבאה.

10. המילה 'אלשג'ר' כתובה על גבי מחיקה וניתן לשער שהיה כתוב לפני כן 'אלתמאר', אך לא ניתן לזהות זאת בוודאות.

(ד) גרסת הרמב"ם במשנה: "היה אחד עושה כְּכָר דְּבִלָּה, או שנים עושין - אין חורשין... עד שיהו משלשה ועד תשעה. היו עשרה...", וכך הנוסח בהרבה כתבי יד (כגון אוקספורד 366, מינכן 95) ודפוסים (כגון קושטא). הרי שהמשנה שלנו היא ההמשך של המשניות הקודמות. יש צורך שתתקבל מכל שלושת עצים כמות של כְּכָר דְּבִלָּה. אם הכמות מתקבלת מעץ אחד או שניים – אין די בזה אלא נדרש שהיא תתקבל משלושה עצים לכל הפחות, ואין זה משנה כמה עצים נוספים יש לידם. אם יש בין שלושה לתשעה עצים, אזי אם משלושה מהם נאספת כמות של כְּכָר דְּבִלָּה - חורשים את כל הבית סאה. מה שמופיע בדפוסים לפנינו משנה את ההבנה וגורם לסתירה לכאורה בין דברי הרמב"ם בפירוש המשנה לדבריו במשנה תורה.

עד שיהו משלשה ועד תשעה... אסור לחרוש כל בית סאה בַּשְּׁבִילֵין - ירושלמי שביעית א, ג: "רבי ביבי בשם רבי חנינא, ובלבד שלא יפחות מחשבון משולשים; זעירא ב"ר חנינא אמר ובלבד שלא יפחות מחשבון מתושעין". אין מחלוקת בין רבי ביבי לר' זעירא. אחד מדבר על שלושה עצים, והאחד – על תשעה. המטרה היא שיצא כיכר מכל העצים יחד. אם מגיעים לכמות הזאת, חורשים את כל שטח הבית סאה עד ראש השנה.

כך פסק הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל ג, ד-ג: "היו פחות משלשה לבית סאה, או שהיו שלשה ואחד ראוי לעשות ששים מנה או יתר, והשנים אינן ראויין לעשות סאה, או שנים ראויין לעשות אפילו מאה מנה, ואחד אינו עושה - אין חורשין להן אלא כל צרכן, והוא מלוא האורה וסלו חוצה לו. היו משלשה ועד תשעה, וראויין לעשות ששים מנה - חורשין כל בית סאה בשבילן, ואף על פי שיש בהן מה שאינו ראוי לעשות".

אם כן, אין שום אפשרות לחרוש כל בית סאה עבור עץ אחד או שניים. משלושה עד תשעה - תלוי בכמות היבול שהם מניבים, וכדלקמן.

אלא אם כן היו כולן עושין פירות – בפירוש המשנה דרש הרמב"ם שכולם יעשו פירות, ואילו במשנה תורה שציטטנו בד"ה הקודם הוא כתב: "ואף על פי שיש בהן מה שאינו ראוי לעשות". אלא שאם לומדים את פירוש הרמב"ם למשנה על פי נוסח המשנה שהוא כתב (והפירוש כתוב מיד אחרי המשנה ונשען עליה), אין כל קושיה: אחד עושה או שניים עושים - אין חורשים עבורם. משלושה ועד תשעה - אם הם עושים מותר לחרוש ובלבד שעבור מי

שחורשים הוא עושה פירות. אם יש שלושה שעושים פירות בשיעור הנדרש ויש עוד עצים שאינם עושים פירות - חורשים עבור אותם שלושה שעושים פירות, וזה מה שכתב הרמב"ם אצלנו בפירוש המשנה.

במשנה תורה חילק הרמב"ם את האפשרויות לשלושה: פחות משלושה; שלושה בדיוק; ויותר משלושה. אם יש יותר משלושה עצים ומתקבץ מהם כיכר פירות - חורשים את כל הבית סאה עבורם, ואם יש עצים נוספים בשטח זה - אין הם מעלים ולא מורידים הואיל וכבר הושלם הכֶּכָר דְּבִלָּה מאלה שעבורם חורשים.

ומתקבץ מפירותיהן ככר של ששים מנה - כפי שביארנו לעיל הלכה ב ד"ה והם, משקל שישים מנה הוא 25 ק"ג 350 גרם.

ושיעורו ממשקלותיהן - בפייהמ"ש הסביר הרמב"ם את השיעורים השונים לפי משקל השעורים ועל פי הדינרים והדרהם המצרי שהיה בימיו, לצד השיעורים הידועים מזמן המשנה. עובדה זו שהשיעורים של זמן הרמב"ם מופיעים לצד השיעורים התלמודיים גרמה למבוכה בדברי הרמב"ם בזמנו (ראה תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם סי' פב ד"ה ואולם הטענה), כמו גם לחוקרים החדשים (ראה חיים יעקב שעפטיל, ערך מלון, ערך עמר, מהדורת ברדיטשוב תרס"ז, עמ' 106).

בעשותו זאת הלך הרמב"ם בעקבות הגאונים שגם הם טרחו לתרגם את השיעורים האמורים למידות של ימיהם.

גם עלינו מוטלת החובה להבהיר את השיעורים הקדומים ולתרגמם למידות התקפות בימינו. **ששים ושנים רוטל ושבע אוקיות ושני שלישים** - רוטל, המוכרת גם כליטרה, היא יחידת המשקל הגדולה ביותר המוזכרת ברמב"ם (את יחידת הקנטר הגדולה יותר לא מצאתי ברמב"ם). אמנם יש המשייכים את הרוטל ליחידת נפח, אך בשיטת הרמב"ם ברור כי הליטרה היא יחידת משקל ולא נפח. ראה הלכות מתנות עניים ו, ח: "נתן לו ירק נתן לו **משקל** ליטרה...".

הרוטל מוזכר פעמיים בפייהמ"ש. פעם אחת אצלנו, ופעם שנייה בתרומות י, ח ביחס למטבעות לא מוכרים. רוטל = 100 זוז של ארץ יהודה = 50 סלעים של גליל, וביחס למידת הנפח לוג.

בקירוב - כל המשקלים וכל החישובים שעשה הרמב"ם הם בקירוב. בימי חז"ל, וכך גם בימי הגאונים והרמב"ם, לא היתה אפשרות טכנית למדוד מדידות מדויקות בסדרי גודל של מקום שני אחרי הנקודה העשרונית, ועל כן אין מוצאים כמעט התעסקות בדיוקים בסדרי גודל כאלה, ראה כלאים ב, ט; ערובין ב, ה; עדויות א, ב ועוד הרבה. במקומות נדירים שאנו מוצאים דיוק עד לחלק מאלפיים וחמש מאות של אצבע (ערלה ב, ב), הדבר נובע מחישוב מתמטי ולא מתוצאת ניסוי. ראה O. Neugebauer, The Astronomy of Maimonides and Its Source, HUCA 22 (1949) pp. 340 הביניים. הרמב"ם בחשבונות האסטרונומיים משתמש בעיגול מספרים, אך זה היה חידוש גדול ביחס לקודמיו.

את המילה בקירוב הוסיף הרמב"ם מעל השורה, ובכך ביקש להדגיש שהוא נתן ערך מתאים לימיו ואף דייק וכתב ערך של שני שלישים, אך אין מדובר בערך מדויק אלא בקירוב בלבד.

מן הרוטלים... שלשים וששה גרגרי שעורים – הרמב"ם מעריך את הרוטל עם אוקיה, שאיננו יודעים את שיעורה, אך מוסיף את הדרהם והשעורה שהם בהחלט מוכרים. הוא כותב כאן שכל אוקיה 16 דרהם, וכל דרהם - 36 גרגרי שעורה.

המעה בלשונו של הרמב"ם בפיהמ"ש היא הדרהם. ברוב המקומות שדיבר הרמב"ם על מעות כתב דרהם אך נראה כי במהדורה השנייה השתדל לשנות למעה בלשון העברית במקום המונח הערבי. נראה כי הסיבה לכך היא שאת השיעורים של מטבעות המשנה מתרגם הרמב"ם למטבעות שהיו בימיו, אשר העיקרי שבהם הוא הדרהם, אך דרהם זה שונה מהדרהם (המונח הערבי למעה) שבמשנה. יש להבדיל בין המטבע המזרחי-ערבי דרהם, לבין רוב ההופעות של ביטוי זה בפיהמ"ש. בפיהמ"ש הדרהם הוא תרגום של המילה העברית 'מעה'. בתחילה כתב הרמב"ם דרהם ולא מעה, כמונח הערבי הנפוץ בימיו, אך אחר כך ראה שהדבר יכול לגרום בלבול עם מטבע הדרהם שהוא בעל ערך שונה מהמעה, ולכן חזר למונח העברי מעה.

שיעור המעה-דרהם הוא 16 גרגרי שעורים ומוזכר בפאה ח, ה (ובעוד 12 מקומות), אך משני מקורות משמע כי **דרהם הוא שתי מעות** (שקלים ב, ג-ד) ולכן משקל הדרהם בגרגרי שעורים הוא 16 או 32. נוסף על כך, הרמב"ם ציין לסוגים שונים של דרהם שלכל אחד מהם משקל אחר. בבכורות ח, ח הזכיר את הדרהם המצרי ששוקל 61 גרגרים, ומשקל שונה עבור הדרהם הבבלי. כאן הרמב"ם מזכיר דרהם השוקל 36 גרגרי שעורים. נראה שמדובר בדרהם ספרדי, שהרמב"ם הכיר מתקופת ילדותו לפני העזיבה לכיוון ארץ ישראל ומצרים, והזכירו רק כאן (בתחילת פיהמ"ש יחסית), ואילו בכל המשך הפירוש השתמש בדרהמים (מעות) הרגילים או המצריים. ראייה לדבר ניתן להביא מדברי ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לשמות לח, כו שציין את משקל הרוטל המצרי והערבי בדרהמים ושניהם שונים ממה שכתב הרמב"ם כאן. גם אם נשווה את שיעור הרוטל כאן לשיעורו בהלכות ערובין נקבל אי התאמה. בהלכות ערובין א, יב כתב הרמב"ם: "ליטרה האמורה בכל מקום, מלוא שתי רביעיות", והמשיך שם וכתב כי משקל רביעית יין או מים (השווה את משקלם!) הוא $17\frac{1}{2}$ דינר בקרוב. על פי משקל הדינר (96 שעורות) יש ברביעית 1,680 שעורות. שתי רביעיות הן 3,360 שעורות. אך על פי האמור בפירוש אצלנו, "יש בכל רוטל שש עשרה אוקיה, ובכל אוקיה שש עשרה דרהם, ובכל דרהם שלשים וששה גרגרי שעורים" כלומר, 16 אוקיות*16 דרהם*36 שעורים=9,216 שעורות. פי 12 מהשיעור שבמשנה תורה.

אנו יכולים לשער את משקל הרוטל על פי שיעור הכיכר (=מנה) שמשנתנו עוסקת בו. הרמב"ם כתב כי 60 מנה שווים ל-62 רוטל ו-7 ושני שלישים אוקיות. 60 מנה שווים $60*100$ דינר*96 גרגרי שעורים = 576,000 גרגרי שעורים. על פי הנתונים שהבאנו למעלה $576,000/36/16 = 1,000$ אוקיות. 1,000 אוקיות שוות 62 רוטל ו-8 אוקיות בדיוק (ולא כמו שכתב בפיהמ"ש כאן). והעירני מו"ר הרב נחום רבינוביץ שסטייה כזאת (192 גרגרים ביחס ל-576,000 – פחות 0.04%) היא שגיאה סבירה (או קירוב סביר) ביחס לשיטות המתמטיות שנהגו בעולם העתיק, שבהן השתמש הרמב"ם.

ואם היו עושים פחות... כמו שהתבאר – הכוונה שהתבאר בשתי המשניות הקודמות (הלכות ב-ג).

אם אין העצים מניבים ככר דבלה, אין לחרוש את כל שטח הבית סאה עד ראש השנה כי אין לו דין שדה האילן, ומותר לחרוש כל עץ בנפרד עד ראש השנה או את כל השטח עד העצרת.

אבל אם היו עשרה אילנות... חורשין כל בית סאה בשבילן – עד ראש השנה. כך כתב בפירוש גם הר"י מיגאש (ב"ב כו, ב, מובא בשמו בשיטה מקובצת) והשווה את ההלכה שבמשנתנו להלכה שבמשנה וביחס לעשר נטיעות: "הא דתנן עשר נטיעות המפוזרות לבית סאה חורשים כל בית סאה בשבילן עד ראש השנה, לאו למימרא דאי הוו פחות מעשר לבית סאה אין חורשים אותה, דהא תנן שלשה אילנות לבית סאה חורשים כל בית סאה בשבילן, דאלמא שלשה נמי לכל בית סאה חורשים כל בית סאה בשבילן **עד ראש השנה**, דשדה אילן מקרי". הרי שלשיטת הרמב"ם אין כלל תוספת שביעית בערב שביעית לשדה האילן. לכל אילן ניתן לחרוש סביבו, ואם השטח ניכר כשדה האילן - כולו מותר בחרישה.

והלמידות הזו שלמד מן בחריש ובקציר... ואפילו בערב שביעית – בלשון הרמב"ם יש הבדל בין עבודת הארץ לעבודת האילן. "**עבודת הארץ** בשנה ששית, שלשים יום סמוך לשביעית – אסורה". דווקא עבודת הארץ נאסרה ולא עבודת האילן. עבודת הארץ מהתורה היא חרישה שמתלווה אליה זריעה, ולא חרישה בעלמא, אך חכמים הוסיפו סייגים. הדרשה (שלמעשה איננה להלכה ואיסור תוספת שביעית הוא הלמ"מ ולא מדרשה) מוסברת על ידי הרמב"ם כאן על מה שאמר "אין חורשין להן אלא לצרכן, ואסרו חרישת מה שזולת זה" – כלומר עבור העץ עצמו מותר לחרוש כי אין זו עבודת הארץ, אך מה שזולת החרישה לעץ - אסור כי זה נראה כמו עבודת הארץ האסורה, וזה מה שהסביר הרמב"ם כאן.

המילים "בחריש ובקציר תשבת" המובאות במשנה אינן מסומנות עם שרטוט מעליהן. בפירושו למשנה א סימן הרמב"ם שרטוט וכתב: "בחריש ובקציר תשבות" (אף שכתב תשבות עם ו', שלא כמו בפסוק). פסוק זה מדבר על שבת ועל סוגי קציר של מצוה ורשות. הדרשה החולקת על ר' ישמעאל מדברת על תוספת שביעית. במניין המצוות שבמשנה תורה ובספר המצוות הביא הרמב"ם את הפסוק הזה ביחס להגדרת מצוות השבייתה, וכתב (מניין המצוות, עשה קלה): "לשבות מעבודת הארץ שנאמר בחריש ובקציר תשבות". וכן הוא בספר המצוות עשה קלה ובהלכות שמיטה ויובל א, א. אלא שפסוק זה מגדיר את חיוב השבייתה - ממה ואיך צריך לשבות, ואין הכוונה שפסוק זה מדבר על שנת שמיטה. ראה בהרחבה ביאורו של מ"ר הגרנ"א רבינוביץ בהקדמה למשנה תורה עמ' קג-קד.

וכבר ביארנו דעת ר' ישמעאל – לעיל הלכה א: "לפי שהם (=רבן גמליאל ובית דינו) סוברים כדעת ר' ישמעאל שמוציא את הנאמר בחריש ובקציר לענין אחר כמו שיתבאר בפרק זה, ואומר שעבודת הארץ ערב שביעית אינה אסורה מן התורה, ואינה אלא הלכה בזמן שביית המקדש קיים, וכאשר לא היה עוד מקדש בזמן רבן גמליאל התיר עבודת הארץ עד ראש השנה".

ואמרו רשות... אם תרצה תעשהו ואם לא תרצה לא תעשהו – יש שלושה גדרים של מעשים: רשות, מצוה וחובה. את שלושתם כתב הרמב"ם בתחילת פרק חמישי בהלכות שבת ושם כתב ממש כדברים אצלנו, שרשות היא אם רצה עושה, ואם לא - אינו חייב לעשות: "הדלקת נר בשבת אינה רשות - אם רצה מדליק ואם רצה אינו מדליק - ולא מצוה שאינו חייב לרדוף אחריה עד שיעשה, כגון עירובי חצירות או נטילת ידים לאכילה, אלא חובה". ובאופן דומה בהלכות ברכות יא, ב-ג: "יש מצוות עשה שאדם חייב להשתדל ולרדוף עד שיעשה אותה, כגון תפילין וסוכה ולולב ושופר; ואלו הן הנקראין חובה, לפי שאדם חייב על כל פנים לעשותן. ויש מצוות שאינן חובה אלא דומין לרשות, כגון מזוזה ומעקה - שאין אדם חייב לשכון בבית החייב במזוזה, כדי שיעשה מזוזה, אלא אם רצה לשכון כל ימיו באוהל או בספינה, יישב; וכן

אינו חייב לבנות בית, כדי לעשות מעקה... וכן כל המצוות שהן מדברי סופרים - בין מצוות שהן חובה מדבריהם כגון מקרא מגילה והדלקת נר שבת והדלקת נר חנוכה, בין מצוות שאינן חובה כגון עירוב ונטילת ידיים".

לפעמים מכנים מצווה דבר שהוא מעשה ראוי אך אין מצווים עליו. רשות היא מעשה מצווה שאין חייבים לעשות אותו. ויש שלוש דרגות של רשות:

יש מצוות הדומות לרשות אך אינן רשות ממש, כלומר האדם אינו חייב להביא את עצמו למצב שתחול עליו המצווה אך הדבר ראוי. לדוגמה, אדם אינו חייב ללבוש ציצית, אך אדם שלבש בגד בעל ארבע כנפות חייב לשים ציצית ואין זו רשות, ולבישת בגד שיש בו ארבע כנפות היא מעשה ראוי.

יש מצוות שאין כל מצב שיכול לחייב אותן, אך אם האדם ייצור מצב כזה הוא יתחייב במצווה, כגון נטילת ידיים ושחיטה.

ויש מצוות שהן רשות לגמרי (ועליהן גם אין מברכים). לדוגמה, אשה הלובשת ציצית (הלכות ציצית ג, י) - הרשות בידה ויש במעשה זה מצווה.

כגון זה... הרי זה דוחה את השבת – העומר נקצר בליל ט"ז בניסן. וקוצרים אותו גם אם פסח יצא ביום שישי וט"ז בניסן בשבת. כך נפסק בהלכות תמידין ומוספין ז, ג-ו: "ביום שני של פסח, שהוא יום ששה עשר בניסן - מקריבין יתר על מוסף של כל יום, כבש לעולה עם עומר התנופה... וזמנו קבוע; ולפיכך דוחה את השבת, ואת הטומאה... מצותו להיקצר בלילה - בליל ששה עשר, בין בחול בין בשבת".

וזה נכון – נראה כי כוונת הרמב"ם שההלכה שקצירת העומר דוחה את השבת היא נכונה, כי הרי ר' עקיבא חולק ולומד את הפסוק לתוספת שביעית. בשל כך הגמרא במנחות עב, א למדה: "אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: ר' אלעזר בר' שמעון בשיטת רבי עקיבא רבו של אביו אמרה; דתנן, כלל אמר ר' עקיבא: כל מלאכה שאפשר לו לעשותה מערב שבת - אינה דוחה את השבת". הרי שלשיטת ר"ע אין צורך לחלל שבת עבור קצירת העומר, אך דברי ר' ישמעאל הם הנכונים להלכה, וזה מה שסיכם הרמב"ם כאן.

ויתבאר במקומו במסכת מנחות – משנה מנחות ג, ג:

כיצד היו עושין? שלוחי בית דין היו יוצאים מערב יום טוב, ועושין אותו כריכות במחובר לקרקע, כדי שיהא נוח לקצר. כל העיירות הסמוכות לשם מתכנסות לשם, כדי שיהא נקצר בעסק גדול. כיון שחשכה, אומר להן בא השמש, אומרים הין; בא השמש, אומרים הין; קופה זו, אומרים הין. בשבת, אומר להן שבת זו, אומרים הין; שבת זו, אומרים הין. אקצור, והן אומרים לו קצור. שלשה פעמים על כל דבר ודבר, והן אומרים הין, הין, הין. כל כך למה? מפני הביתוסין, שהיו אומרים, אין קצירת העומר במוצאי יום טוב.

ופירש שם הרמב"ם:

אמר ה' בעומר "ממחרת השבת יניפנו הכהן", וענין צדוק וביתוס כבר בארתיו בתחלת אבות, והם סוברים כי שבת האמורה כאן שבת בראשית, ותהיה קצירת העומר ביום ראשון והקרבתו ביום ראשון דוקא כפי שעד היום היא שטת הכותים והמינים, ובא

הלכה ה

שלשה אילנות של שלושה אנשים - הרי אלו מצטרפין, וחורשין כל בית סאה בשבילן. וכמה יהא ביניהן - רבן שמעון בן גמליאל אומ'ר], כדי שיהא הקקר יכול לעבור בכליו.

(ה) מפני שהם שלוש שלשה אנשים היה עולה על הדעת שאינן מצטרפין וכל אחד מהן חורש סביב אילנו כמלוא האורה וסלו חוצה לו, לפיכך השמיענו שמצטרפין, ובתנאי שיהו מרוחקין כשיעור שביאר רבן שמעון בן גמליאל, ודבריו נכונים.

לכונה של שלשה אנשים כאן יקום באלבאל אנהא לא תנצ'אף ואן כל ואחד מנהם יחרת' חול שג'רתא כמלוא אורה וסלו חוצה לו, פאעלמנא¹¹ אנהא תנצ'אף, ובשרטאן תכון מתבאעדה עלי אלקדר אלד'י ד'כר רבן שמעון בן גמליאל, וכלאמה צחית.

11. האות נ' כתובה מעל השורה.

בקבלה כי אמרו כאן "ממחרת השבת" שהוא מחרת יום טוב, ושבמוצאי יום טוב הראשון של פסח תהיה הנפת העומר, ואמר "וספרתם לכם ממחרת השבת וכו' שבע שבתות תמימות תהיינה", ולא תהיינה תמימות אלא אם יתחיל לספור מתחלת הלילה, לפי שראשית היום מתחלת לילו, ואמר מהחל חרמש בקמה תחל לספור, מלמד שקצירת העומר בלילה כמו שבא לנו בקבלה.

(ה) מפני שהם שלוש... לפיכך השמיענו שמצטרפין – במשניות הקודמות למדנו שאם יש שלושה עצים המניבים פירות בכמות מספקת - חורשים כל שטח בית סאה עבורם. המשנה שלנו מוסיפה ששלושת האילנות הללו יכולים להיות שייכים לשלושה אנשים שונים. הירושלמי על משנתנו מוסיף שהוא הדין אם הקרקע והאילן שייכים לאנשים שונים: "תני ר"ח אילנות של אדם אחד, וקרקע של אדם אחד – מצטרפין, וחורשין כל בית סאה בשבילן. אמר רבי יוסי, אף אנו נמי תנינן דר"ח רבה (=דבר גדול יותר), שלשה אילנות של שלשה אנשים - הרי אלו מצטרפין וחורשין כל בית סאה עד ר"ה".

המציאות שהקרקע והאילן אינם שייכים לאותו האדם, וכן שהמקום הוא הצטלבות של כמה שדות של אנשים שונים, הייתה מוכרת בזמן המשנה. משנה בכורים א, ו: "הקונה שני אילנות בתוך שלחברו, מביא ואינו קורא; ר' מאיר אומר, מביא וקורא". והסביר שם הרמב"ם: "ר' מאיר אומר שהקונה שני אילנות קנה קרקע, ולפיכך מביא וקורא, ודבריו דחויים, אלא הכלל אצלינו הקונה שלשה אילנות קנה קרקע אבל שני אילנות לא קנה", הרי לנו מצב של אילן השייך לאדם אחד, וקרקע - לאדם אחר.

משנתנו הובאה גם בב"ב כו, ב - כז, א ויש גרסאות שכתבו שם "הרי אלו מצטרפין, וחורשין כל בית סאה בשבילן עד ראש השנה". וראה בראשונים שם (ראב"ד בשיטה מקובצת, ריטב"א ועוד), אך נראה שאין מדובר בגרסה של המשנה אלא בפרשנות שלה. כפי שהסברנו עד כאן, עד הפסח מותר לחרוש הכל. שדה הלבן אסור מפסח, ושדה האילן לא נאסר ולכן מותר לחרוש מתחת לכל אילן בשיעור כמלוא האורה וסלו חוצה לו, שמוזכר בפירוש המשנה אצלנו, עד ראש השנה. שלושה אילנות לבית סאה ניתן לחרוש את כל הבית סאה עד ראש השנה,

כמו כל שדה אילן, וגם אם האילנות שייכים לאנשים שונים והקרקע שייכת לאיש אחר - מותר לחרוש את כל הבית סאה עד ראש השנה.

את משנתנו שילב הרמב"ם עם המשניות הקודמות בפסיקת ההלכה. הלכות שמטה ויובל ג, ב: "אי זו היא שדה האילן? כל שלשה אילנות לבית סאה. אחד אילן סרק, ואחד אילן מאכל. ואפילו הן שלשלשה אנשים - רואין אותן כאילו הן תאנים: אם ראויין לעשות ככר דבלה שלששים מנה - חורשין כל בית סאה בשבילן". ומה שלא הזכיר את הירושלמי במשנה תורה (המקרה שהעצים של אחד והקרקע של אחר) מפני שלכל עץ ישנה הקרקע שלו. אם הם מפוזרים או שאינם מביאים די פירות - חורשים רק סביב כל עץ, אם ישנו המרחק המינימאלי והמקסימאלי והיבול והקרקע שבין העצים שייכת לאדם רביעי - חורשים את כל הבית סאה. הרי שהבעלות איננה משנה כלל, לא הבעלות על הקרקע ולא על העצים. במשנה תורה יש סימון מחיקה על המילה 'הן', כלומר הרמב"ם כתב: "ואפילו שלשלשה אנשים", של שלושה מכל מקום. העצים שייכים לשני אנשים והקרקע שייכת לשלישי.

ובתנאי שיהו מרוחקין כשיעור שביאר רבן שמעון בן גמליאל – כן גרסת המשנה וכן כתב בפיהמ"ש רבן שמעון בן גמליאל, וכן הוא בכתבי היד קאופמן, מינכן 95 ועוד. בדפוסים: רבן גמליאל.

הבקר שעובר בכליו הכוונה לאיש החורש בצמד הבקר, שעובר עם כליו בין העצים.

אמנם הדין הזה מוזכר במשנתנו בהקשר של שלושה אילנות השייכים לשלושה אנשים, אך הרמב"ם, בעקבות מקורות מקבילים שבהם מופיעה הלכה זו, הבין שזה שייך לכל ההלכות שבפרק, ולכן בהלכות שמטה ויובל ג, ב פסק: "אי זו היא שדה האילן? כל שלשה אילנות לבית סאה... ואפילו הן שלשלשה אנשים... אם ראויין לעשות ככר דבלה שלששים מנה - חורשין כל בית סאה בשבילן - והוא שיהיה רחוק בין כל אחד ואחד, כדי שיהיה הבקר יכול לעבור בכליו". כך גם למדנו בתוספתא שביעית א, א: "שלשה אילנות בתוך בית סאה - הרי אלו מצטרפין וחורשין כל בית סאה בשבילן... כמה ריוח יהא ביניהן? רבן שמעון בן גמליאל או' כדי שיהא בקר עובר בכליו".

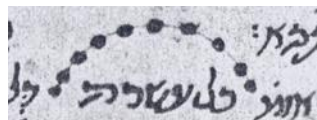
מה הדין אם הם קרובים יותר? למדנו בירושלמי שביעית א, ג: "היו ארבעה (היו ארבעה עצים). (בין שניים) והבקר עובר בכליו, שנים ואין הבקר עובר בכליו - מכיון שאין הבקר עובר בכליו את רואה אותן כאלו חמשה. היו חמשה, תפלוגתא דר"ש ורבנן. דתנינן תמן כרם שהוא נטוע על פחות מד' אמות, ר"ש אומר, אינו כרם; ורבנן אומרים, כרם ורואין את האמצעית כאילו אינן וחורשין כל בית סאה בשבילן". על מנת לתפוס שטח של בית סאה, יש צורך שהעצים יהיו מפוזרים. אם הם מקובצים יחד, מעבר לעובדה שהם לא יצליחו לצמוח כמו שצריך בתנאים כאלה, הם אינם יונקים מכל השטח, ואם יחרוש את כל הבית סאה יחשבו שהוא חורש שדה הלבן ולא שדה האילן. לפיכך, אם הם קרובים יותר מהשיעור, אינם מצטרפים זה לזה להיות שדה אילן ונחשבים רק כאילן בודד ולא כשדה.

יש לשים לב שהשיעור שבמשנתנו (שיהא הבקר יכול לעבור בכליו) והשיעור שבמשנה ב (מלוא האורה וסלו חוצה לו, כמו גם משניות ג-ד שמזכירות שיעור לצרכן) הם שיעורים לדברים שונים ולא לאותו הדבר. כאן דנים במרחק המינימאלי הנדרש בין שני עצים. במשנה ב (וכן ג-ד) מדובר על השיעור שמותר לחרוש מתחת לאילן.

הלכה ו

עשר נְטִיעוֹת מְפֻזָּרוֹת לְתוֹךְ בֵּית סָאָה - חוֹרְשֵׁין כָּל בֵּית סָאָה בְּשִׁבְלֵן, עַד רֹאשׁ הַשָּׁנָה. הֵיוּ עֲשׂוּיֹת שׁוֹרָה, אוּ מוֹקְפוֹת עֶטְרָה - אֵין חוֹרְשֵׁין לָהֶן אֵלָא לְצִרְקָן.

(ו) נְטִיעוֹת הֵן הָאֵילָנוֹת בְּתַחֲלַת נְטִיעָתָן, נְטִיעוֹת הֵי אֶלְשָׁג'ר¹² אוּל גְּרִסְהָא, וּלְקָמָן יַגְדִּירִם. וְאִמְרוּ עֶשֶׂר נְטִיעוֹת הֵלֵכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינִי. וְקָלּוּא עֶשֶׂר נְטִיעוֹת הֵלֵכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינִי. וְשׁוֹרָה, הוּא שִׁיְהוּ מְסוּדְרוֹת בְּשׁוֹרָה אַחַת בְּקוֹ אַחַד. וּמוֹקְפוֹת עֶטְרָה, הוּא שִׁיְהוּ וְאֶחָד. וּמוֹקְפוֹת עֶטְרָה, אֵין תְּכוּן פִּי קוֹס מִן בַּחֲצִי עֵיגוּל אוּ כְדָמוֹת קֶשֶׁת. וְעֶטְרָה, הוּא דְאִירָה אוּ שְׁבִיָּה קוֹס. וְעֶטְרָה, הוּא אֶלְתָּאג'. וְזוֹ צוֹרְתָן⁷: אֶלְתָּאג', וְהַד' צוֹרְתָהּ:



7. כך הציור בכתב יד הרמב"ם. 12. המילה 'אלשג'ר' כתובה על גבי מחיקה וניתן לשער שהיה כתוב לפני כן 'אלתמאר', אך לא ניתן לזהות זאת בוודאות.

כמה הוא שיעור זה? הגמרא בב"ב פג, א כתבה: "זיל הב ליה כמלא בקר וכליו; ולא הוה ידענא כמלא בקר וכליו כמה, כיון דשמעת' להא דתנן: לא יטע אדם אילן סמוך לשדה חבירו אא"כ הרחיק ממנה ד' אמות, ותני עלה: ד' אמות שאמרו - כדי עבודת הכרם, אמינא: ש"מ כמלא בקר וכליו - ד' אמות". ובאמת בהלכות כלאים ז, ב פסק הרמב"ם: "אם היה ביניהן פחות מארבע, הרי אילו כגפן אחת"; ובהלכות מכירה כד, א-ג: "המוכר שלשה אילנות בתוך שדהו... הרי יש ללוקח קרקע הראויה להם... וכמה היא הקרקע הראויה להם? תחתיהן, וביניהן, וחוצה להם מלוא האורה וסלו... והוא, שיהיה בין כל אילן ואילן מארבע אמות ועד שש עשרה אמה". שיעור האמה במשנת הרמב"ם הוא 45.6 ס"מ. הרי שהשיעור המינימאלי שבין העצים צריך להיות לכל הפחות מטר ושמונים ס"מ.

כך כתב גם בפירוש המשנה בב"ב ה, ד: "אמרו יש לו קרקע, שעור אותו הקרקע הוא מה שבין האילנות מן המרחק, וחוצה לאילנות כדי שיעמוד אוסף הפירות בסלו לפניו שבו הוא נותן מה שאוסף. במה דברים אמורים? אם היה המרחק בין האילנות מארבע אמות עד שש עשרה אמה (=שיהא הבקר יכול לעבור בכליו), אבל אם היה בין אילן לאילן פחות מארבע אמות או יותר על שש עשרה אמה - אין לו מן הקרקע סביב כל אילן אלא מלוא האורה וסלו חוצה לו". יש לשים לב שבב"ב ביחס לדיון אם קנה קרקע מובא לא רק שיעור מינימום של ארבע אמות, אלא גם שיעור מקסימום - שש עשרה אמה. אך בדיני שביעית לא מוזכר השיעור המקסימאלי הזה מפני שלמדנו לעיל (משנה ב) ששלושה אילנות בבית סאה חורשים את כל השטח עבורם. כפי שציירנו שם, יכול להיות גם מרחק של קצת פחות מחמישים ושש אמה. לפיכך השיעור העליון איננו שייך בדיני תוספת שביעית.

ודבריו נכונים - לא מצאנו מי שחולק על רשב"ג, אך הוסיף הרמב"ם לכתוב שדבריו נכונים על מנת שנדע שכך ההלכה גם במקום שאין כלל מחלוקת.

יש לשים לב שבמשנה תורה כתב הרמב"ם את שיעורו בלשונו של רשב"ג ולא כתב ארבע אמות. גם בפירוש המשנה לא כתב כמה שיעור זה (ולא כתב כלל את השיעור וסמך על מה שהעתיק מנוסח המשנה), לומר לך שאין מדובר בשיעור מדעי מדויק, אלא בשיעור ריאלי מציאותי. אם מוביל הבקר עם כליו משנה במשך הדורות את רוחבו, השיעור מתאים את עצמו. העיקר שיראה ששלושת העצים יחד: לא קרובים מדי ולא רחוקים מדי. אם לרואה הם נראים כשדה אחד - חורשים כל בית סאה עבורם עד ראש השנה.

(ו) נְטִיעוֹת הַן הַאִילָנוֹת בַּתְּחִלָּתָן נְטִיעָתָן – נטיעה בלשון המשנה, כפי שמפרש הרמב"ם, היא עץ צעיר, בניגוד ללשון ימינו שנטיעה היא פעולת השתילה של עצים צעירים.

ולקמן יגדירם - לקמן משנה ח. ויגדירם הכוונה לקבוע עד מתי העץ נקרא נטיעה ואין לו דין עץ. לכאורה, יש להגדיר גם את זמן ההתחלה - ממתי נקרא העץ נטיעה. אך הואיל ושותלים בדרך כלל עץ צעיר – מיד הוא נקרא נטיעה.

ואמרו עשר נטיעות הלכה למשה מסיני - סוכה לד, א: "אמר רבי אסי אמר רבי יוחנן: עשר נטיעות, ערבה, וניסוך המים - הלכה למשה מסיני". מה ההלכה כאן? לעיל למדנו ששלושה אילנות בשטח בית סאה המניבים יבול - חורשים את כל השטח עבורם עד ראש השנה, כי ניכר שאין מדובר כאן בשדה הלבן שיש עליו איסור תוספת שביעית, אלא זה שדה האילן שמותר לעבוד בו עד תחילת השמיטה. אולם נטיעות אינן אילנות, הן בוודאי אינן מניבות פירות, ועל כן על מנת שהשטח יראה כשדה של עצים נדרשות לכל הפחות עשר נטיעות.

בהקדמה לפירוש המשנה מנה הרמב"ם "רוב הדינים אשר אמרו בהם הלכה למשה מסיני, ואפשר שהם כולם". בקבוצה הראשונה מנה הפניות לגמרא שבהן מוזכרות שתיים או שלוש או ארבע הלכות בכל מקור. ברוב המקרים ברור שאין זה לא הלשון שבה נמסרו ההלכות ואף לא התוכן שלהן. בקבוצה השנייה מנה הפניות לברייתות או משניות, בכל הפניה הלכה אחת בלבד עם משפט המעביר את עיקר תוכן ההלכה. את הגמרא מסוכה שציטטנו לעיל הרמב"ם מחלק לשתי קבוצות: ערבה וניסוך המים בקבוצה הראשונה, ועבור עשר נטיעות ציטט הרמב"ם את משנתו.

נראה כי תוכן ההלכה למשה מסיני הוא עיקר דין תוספת שביעית. כך כתב הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל ג, א: "עבודת הארץ בשנה ששית, שלשים יום סמוך לשביעית - אסורה הלכה למשה מסיני". היכן מצאנו הלכה למשה מסיני כזאת? לכאורה רק משנתנו היא ההלכה למשה מסיני. אלא שלא ההיתר לעשר נטיעות הוא ההלכה, אלא איסור העבודה חודש לפני כניסת השנה השביעית הוא ההלכה למשה מסיני. זה גם מסביר את המחלוקת סביב עיקר דין תוספת שביעית. ידועה ההלכה למשה מסיני, אך לא ברורה בדיוק התכולה שלה. מה שפסק הרמב"ם כר' ישמעאל - אין משמעותו שר' עקיבא חולק על ההלכה למשה מסיני, שהרי "אין בהם מחלוקת לעולם" (הקדמה לפירוש המשנה). אלא ר' ישמעאל למד עיקר דין תוספת שביעית מהלכה למשה מסיני ואילו רבי עקיבא צמצם את ההלכה רק לעשר נטיעות.

לפיכך, היתר עשר נטיעות אינו שונה מהותית מהיתר שלושה אילנות המניבים פירות. בשני המקרים אין איסור לעבוד את כל השטח עד ראש השנה. עיקרון זה שונה ממה שיכול להיות

מובן מהירושלמי, כאילו הקלו בנטיעות בגלל החשש שהן יתייבשו, או כדברי הראשונים שיש חשש שמא ימותו (ריטב"א סוכה לד, א; וראה עוד מנחת שלמה עמ' כב).

ושורה, הוא שיהו מסודרות בשורה אחת בקו אחד - את המילה שורה הסביר ותרגם הרמב"ם כמה פעמים בפירוש המשנה עוד לפני מסכת שביעית. בברכות ג, ב דובר על שורה של אבלים ותרגם הרמב"ם את המילה לערבית: "ושורה, 'אלצף'. ונקרא אותו המקום בשם זה לפי שהעם מסתדרים שם שורות ושורות", ושם במשנה כתב וניקד כמו אצלנו – שורה, אך בפירוש ניקד שורה.

הביטוי 'שורה' כצורה של גידול בשדה מופיעה עשרות פעמים בסדר זרעים אך פעמים רבות אין הכוונה לגידול בשורה דווקא אלא לצורת גידול מסודרת. למשל בפאה ג, א נאמר: "אם היו ראשי שורות מעורבים", ושם תרגם הרמב"ם את הביטוי לערבית: "ופירוש ראשי שורות מעורבין, הוא שהיו 'רוס אלצפוף מכל'תלטה' ". היו פרשנים שדיברו דווקא על צורת גידול בשורה, אך הרמב"ם הסביר זאת על צורת גידול במלבנות (ראה ביאורנו שם עמ' קו-קי וכן בפאה ו, ג ובביאורנו שם).

השורה שעליה מדברת משנתנו היא **קו ישר אחד** (וראה לשון פסיקת ההלכה במשנה תורה בד"ה הבא) ולא צורת גידול מסודרת אחרת. שורה בקו ישר נקרא אומן, והוא ישר כך שאפשר למשוך חבל לאורך אותה השורה, כפי שמתואר בפי"המ"ש פאה ד, ה: "ומכל אומן ואומן, מכל קו וקו, כלומר מכל שורה ושורה, לפי שכך קוצרין שורה על יד שורה, וכל שורה נקראת אומן", והקצירה נעשית על בסיס חבל: "וענין על החבל כאן, בקו ישר מתחלת השדה ועד סופה". הרי שהשורה אצלנו היא קו ישר אחד.

ומוקפות עטרה, הוא שיהו בחצי עיגול או כדמות קשת - צורת פיזור ראשונה שהוזכרה במשנה הייתה שורה ישרה. צורה נוספת היא פיזור על קו שאינו ישר. הרמב"ם מזכיר כאן חצי עיגול או קשת. בחצי עיגול המרחק בין כל נקודה למרכז שווה (רדיוס העיגול), ובחצי קשת המרחק אינו שווה. עטרה, כפי שהרמב"ם מסביר בהמשך, היא כתר שמניחים על הראש, ולכתר יש צורה עגולה אך לא עגולה לחלוטין. על עיר של זהב (שבת ו, א) הסביר הרמב"ם: "כתר של זהב בצורת ירושלם", והר"ח כתב (הובא בשמו אצל רבינו ירוחם - תולדות אדם וחווה נתיב יב חלק יא פא טור ג): "תכשיט עגול ומשימין אותו על הראש כמו עטרה".

בהלכות תלמוד תורה ד, ב תיאר הרמב"ם את צורת ישיבת התלמידים והרב כך: "כיצד מלמדין? הרב יושב בראש והתלמידים לפניו מוקפין עטרה, כדי שיהו כולן רואין את הרב ושומעין דבריו". תיאור כמין עטרה איננו מופיע במקורות, אך בברכות נא, א רב יהודה אומר: "מעטרהו בתלמידים". הרמב"ם ביקש לשלב מקור זה עם צורת הישיבה שכולם יכולים לראות את הרב, אך אי אפשר לדרוש חצי עיגול מדויק, הרי שעטרה היא בין חצי עיגול לקשת, ממש כפירוש אצלנו.

את משנתנו פסק הרמב"ם בהלכות שמטה ויובל ג, ה-ו: "עשר נטיעות מפוזרות לתוך בית סאה - חורשין כל בית סאה בשבילן... היו עשויות שורה אחת, או מוקפות עטרה - אין חורשין להן אלא כל צרכן לכל אחת ואחת". הרי שפסק את משנתנו מילה במילה, כאשר הוסיף את המילה 'אחת' לתיאור השורה, כפי שכתב גם בפי"המ"ש אצלנו שמדובר בשורה שהיא קו ישר אחד ולא בצורות אחרות; וכן הוסיף שמה שעושים לצורך עשר הנטיעות שנמצאות במבנה ולא בפיזור בכל השדה הוא טיפול אישי לכל נטיעה ולא משהו כללי לשטח השדה.

גם במשנתנו וגם בהלכה כתב הרמב"ם עשויות שורה או מוקפות עטרה.

הלכה ז

הנטיעות והדלועין, מצטרפין לתוך בית סאה. רבן שמעון בן גמליאל אומ'ן, כל עשרה דלועין לבית סאה - חורשין כל בית סאה, עד ראש השנה.

(ז) לא אמר רבן שמעון בן גמליאל אלא קול רבן שמעון בן גמליאל אנמא הו פי בדלעת יונית בלבד מפני שהיא גדולה דלעת יונית פקט לכונהא עטימה, והי מת'ל ודומה לאילן. והלכה כרבן שמעון בן גמליאל. והלכה כרבן שמעון בן גמליאל.

ועטרה, הו אלתאג' - תרגם הרמב"ם את המילה עטרה לערבית, כאשר אלתאג' זה כתר. המילה עטרה מופיעה כמה פעמים במשנה, וכאן זו הופעתה הראשונה. בהמשך סמך הרמב"ם על תרגומו כאן ולא חזר על התרגום או הביאור של המילה.

וזה צורתן - כחלק מהמקורות של פירוש המשנה, חידש הרמב"ם שניתן לפרש את דברי חז"ל גם באמצעות ציורים. בכפורים ג, ח הביע את כוונתו לפרש את סדר קודשים, ובאופן מיוחד את מסכת מידות, וכתב על זה: "לפי שאני עתיד לבאר לך את כל זה וארבה לך בציורים עד שתתארהו בלבך היטב ויובן כולו בדעתך כאלו ראית אותו בעיניך במסכת מדות בעזרת שדי". כאן הוסיף הרמב"ם תרשים המתאר עשר נטיעות בצורת קשת. נראה כי הרמב"ם שרטט את הקשת ועליה הוסיף, בלי רווחים שווים בין הנקודות, עשר נקודות המתארות נטיעות.

(ז) לא אמר רבן שמעון בן גמליאל אלא בדלעת יונית בלבד - האם רשב"ג חולק על תנא קמא? בתוספתא (שביעית א, ג) למדנו: "שלשה קישואין ושלשה דלועין וארבע נטיעות הרי אלו מצטרפין, ובלבד שתהא מטעתן ממטע עשרה לבית סאה". הרי שגם קישואים מצטרפים ולא רק דלעת. כמו כן, איך צורך ברוב של נטיעות ואפילו ארבע נטיעות מספיקות. אך בירושלמי על משנתנו למדנו: "והן שיהו נטיעות רבות על דלועין. רבי חנניא בריה דרבי הילל בעי, לא מסתברא בדלעת יונית. התיב ר' מנא, והתני ג' קישועין ושלשה דלועין וארבע נטיעות מצטרפין וחורשין כל בית סאה בשבילך? לא אתיא דלא על סיפא: רשב"ג אומר עשרה דלועין לבית סאה חורשין כל בית סאה עד ר"ה, עליה ר' חנניא בריה דרבי הילל בעי לא מסתברא בדלעת יונית". לכאורה הירושלמי דורש רוב נטיעות. כמו כן הירושלמי הוסיף העמדה בדלעת יונית דווקא.

נראה כי הרמב"ם הבין את הירושלמי שרק רשב"ג, המאפשר עשרה דלועין ללא נטיעות כלל, מדבר על דלעת יונית. אם הדלעת רק משלימה לעשרה, גם דלעת רגילה, וכן קישוא, יכולים להשלים לעשרה. לפיכך אין לטעון שרשב"ג חולק על ת"ק אלא כל אחד דיבר על מציאות שונה. **מפני שהיא גדולה ודומה לאילן - מה היא הדלעת היוונית? בפימה"ש כלאים ב, יא תיאר הרמב"ם את הדלעת היוונית: "דלעת יונית יש לה עלים גדולים ומתפשטת הרבה ומסתבכת, ואם נטתה על תבואה או ירק מתפשטת עליה ומסתבכת עמה".**

בין הדברים שאינם בטלים גם אחרי עירוב באיסור עורלה מנו חכמים ורבי עקיבא את הדלעת היוונית (ערלה ג, ז-ח), והסביר שם הרמב"ם (משנה ח): "דלעת יונית, ידוע. וכל אלו היו אצלם

ידועים במינן והיה להן חשיבות, ולא היו נמכרין אלא במינן ומקפידין עליהן. אבל זולתן היו נמכרין אכסרא או הרבה ביחד ואינן נמכרין אחת אחת".

נוסף על כך, מצאנו כי דלעת יוונית מביאה את הטומאה וחוצצת בפניה (משנה אהלות ח, א), והסביר הרמב"ם שם משנה ה: "דלעת יוונית, לפי שהמנויים הללו מתקיימין ומחזיקין מעמד בימי הקיץ ולפיכך עשאו כאלונות שכבר קדם הדין בהן שהן מביאין וחוצצין ואף על פי שהן מחוברים". ברם, אין אנו מכירים היום סוג של דלעת שהעלים נשארים ירוקים גם בימות הקיץ. יש להבין את דברי הרמב"ם בפיהמ"ש לערלה ג, ח שדלעת יוונית ידועה. האם הכוונה שכולם (כולל הוא עצמו) יודעים למה הכוונה, או שהסוג המדובר היה ידוע בזמן המשנה, אך בימינו (ובזמן הרמב"ם) לא היה ברור באיזו דלעת מדובר?

בכל מקרה נראה שאין הכוונה לצמח שאנו קוראים לו דלעת, אלא בצמח הדומה לאילן. כמו כן, לא ברור כלל אם לדעת הרמב"ם הדלעת הרגילה היא הקרא (דלעת הבקבוק), מפני שבחיבורו על שמות הרפואות (ביאור מס' 98) כתב שדלעת היא האבטיח הירוק, כלומר מין מסוים של צמח ולא שם כולל למינים ממשפחת הדלועים. ראה תנחום הירושלמי ערך דלע, ובהצומח והחי במשנת הרמב"ם, עמ' 63-65.

באשר לדלעת יוונית, הרמב"ם לא הזכיר זיהוי ספציפי, לא בפירוש המשנה (המקורות שהבאנו לעיל) ולא במשנה תורה. יש מקום להעלות את הסברה שהרמב"ם לא ידע מה היא הדלעת היוונית, ומה שכתב בפיהמ"ש כלאים שהוא ידוע, הכוונה שהיה ידוע בתקופת המשנה, ובכל מקרה היה מדובר בצמח גדול וחשוב.

והלכה כרבן שמעון בן גמליאל - כפי שהסברנו לעיל, רשב"ג איננו חולק על ת"ק. אך דרכו של הרמב"ם לנקוט לשון פסק הלכה גם במקומות שאין מחלוקת, על מנת לומר שהדברים הללו הם להלכה. ראה כדוגמה בפיהמ"ש גטין ג, ח (עמ' קפו); ט, ג (עמ' תפט) ובנספח שם באריכות (עמ' תקלו-תקמח).

במשנה תורה הלכות שמיטה ויובל ג, ו פסק הרמב"ם: "והדלועין עם הנטיעות מצטרפין לעשרה". והנה יש ארבע קושיות על דברי הרמב"ם כאן:

1. הוא לא הזכיר את הדלעת היוונית.
2. הוא לא דרש שהרוב יהיה מהנטיעות.
3. הוא לא פסק כרשב"ג שגם עבור עשרה צמחים של דלעת יוונית חורשים כל בית סאה כעשר נטיעות.
4. הוא שינה מלשון המשנה.

כדרכנו, ננסה להסביר שכל עוד אין חיוב בדבר, יש להעמיד שהרמב"ם לא חזר בו מדבריו בפירוש המשנה. אמנם ההלכה כרשב"ג, ויש להעמיד כירושלמי שעבור עשרה צמחים של דלעת יוונית (ולא דלעת סתם) חורשים כל בית סאה, אך הרמב"ם לא ידע מה היא הדלעת היוונית. הרמב"ם רק ידע שהיא נראית כמו נטיעה (עלים גדולים, ומתפשטת הרבה) והרי כל עשר נטיעות חורשים כל בית סאה, ולכן אין מקום להזכירה במפורש. כמו כן, בגלל דברי התוספתא, על פי הירושלמי במסקנה אין צורך ברוב נטיעות, ולכן שינה הרמב"ם מלשון המשנה על מנת להדגיש ללומד שהוא משווה את לשון ההלכה עם לשון המקור, שלא כלשון המשנה אלא כלשון התוספתא, במיוחד שבמשנה מדובר על הצטרפות לשטח של בית סאה ואילו בהלכה על צירוף למניין עשרה.

הלכה ח

עד אַמְתִּי נקראו נְטִיעוֹת? ר' אלעזר בן עזריה אומ' [ר], עד שְׁיָחולו. ר' יהושע אומ' [ר], עד שבע שנים. ר' עקיבה אומ' [ר], נְטִיעָה כשמה. אילן שְׁנָגְמָם והוציא חֲלִיפִין - מטפח ולמְטֵן פְּנִיטָעָה, מטפח ולמעלן כאילן, דברי ר' שמעון.

(ח) ר' אלעזר בן עזריה אומר עד שְׁיָחולו, פעל נגזר מן חול, כלומר שהם נקראים נְטִיעָה כל שלש השנים שהם עֲרָלִים בלבד. והוא שפדה נטע רבעי שלהן, אבל אם לא פדאו משלימין להן שנה רביעית שהיא קודש, וכך אמרו מאי עד שְׁיָחולו עד שיפדו או עד שייעשו חולין מאִילֵיהֶן, כלומר בשנה החמישית.

ור' עקיבה אומר נטיעה כשמה, ר"ל שנלך בהן אחר לשון בני אדם, וכל מה שדרך בני אדם לקרותה נְטִיעָה היא נטיעה האמור עליה עשר נטיעות לתוך בית סאה.

אֵילָן שְׁנָגְמָם והוציא חליפין, ר"ל האילן שנקצץ וצמח גזעו פעם שניה. ר' שמעון אומר שאם נקצץ עד שלא נשאר ממנו סמוך לארץ אלא פחות מטפח הרי הצומח ממנו כְּנִטְיעָה. ואם קצץ האילן מלמעלה מטפח הרי הצומח ממנו כְּאֵילָן.

וכבר נתבאר לך בלי ספק שההבדל בין הנטיעה והאילן הוא שהאילנות שלשה לבית סאה והנְטִיעוֹת עשר לבית סאה ואז נקראת שדה אילן. והלכה כר' עקיבה וכו' שמעון לפי שיש בתוספתא מה שמסכים עמו.

13. במהדורה הראשונה כתב הרמב"ם "אלסנה אלסאדסה ראבעה", ומחק את 'סאדסה' אך לא הצמיד את 'אלי' ל'ראבעה'.

14. האותיות שג' כתובות על גבי גירוד וכנראה היה כתוב תמ.

15. כאן כתב הרמב"ם אל שג'רה (כשתי מילים) כבר במהדורה הראשונה.

(ח) ר' אלעזר בן עזריה אומר עד שְׁיָחולו - במשנה ניקד הרמב"ם שְׁיָחולו. ההגייה זזה אך יש הבדלים בניקוד: ה'יו"ד בפירוש דגושה, וקובוץ ושורוק מתחלפים. שינויים אלו מוכרים היטב בכתב יד הרמב"ם. הדגש חסר כי מדובר בניקוד חלקי, ושורוק וקובוץ מתחלפים תדיר.

הניקוד של הרמב"ם כאן מתאים לניקוד הפועל גם בכתבי יד טובים אחרים של המשנה. מדובר בניקוד של פועל בגזרת הכפולים (חל"ל - האות למ"ד כפולה בשורש) על דרך גזרת ע"ו (כלומר כמו שורשים שהאות האמצעית שלהם היא וי"ו, כמו יקומו, ישובו). אין זה נדיר בעברית ששתי הגזרות האלה מתערבבות זו בזו והנטיית שלהן משתוות.

פעל נגזר מן חול - דבר ייחודי לפיהמ"ש הוא שימוש בידע הלשוני על מנת להסביר מילים קשות שבמשנה וצורות דקדוקיות מיוחדות. הסבר של מילה כמילה נגזרת ('משתק') ממילה אחרת המוכרת ומובנת יותר מופיע עשרות פעמים ברחבי פירוש המשנה. בפאה ג, ג (עמ' קיח) הפנינו לכמה דוגמאות כאלה - ברכות ב, ו; ד, ד - ונראה לנו שבנגזרת הדקדוקית של המילה השתמש הרמב"ם רק במילים שפירושן אינו חדמשמעי, או שבפירושו באופן זה יש חידוש, עיין שם.

הפועל נגזר מן המילה חל (חול בכתובת הרמב"ם), חל"ן, שהשורש שלה הוא חל"ל. הרמב"ם לא כתב את השורש אלא את המילה שממנה נגזר הפועל. הכוונה היא שהנטיעות נקראות בשם זה עד שייחפכו פירותיהן להיות חולין, כלומר יהיו מותרים באכילה (תודתי לד"ר דורון יעקב מהאקדמיה ללשון העברית שהפנה אותי לספרה של תלמה צורבל, מסורת הלשון של הרמב"ם לפי האוטוגרף של פירושו למשנה: תורת ההגה ומערכת הפועל, עדה ולשון כה, ירושלים תשס"ד, עמ' 149).

כלומר שהם נקראים... או עד שיעשו חולין מאליהן, כלומר בשנה החמישית - כוונת הרמב"ם לדברי הירושלמי על משנתנו: "מהו שיחולו? עד שיפדו או עד שיעשו חולין מאליהן. ר' אבא בר יעקב בשם רבי יוחנן, כיני מתני, עד שיעשו חולין מאליהן", והמילים המסיימות את המשפט אצלנו, "כלומר בשנה החמישית", הן דברי הרמב"ם ולא לשון הגמרא (הן גם לא מופיעות בגמרא וגם כתובות ערבית אחרי הציטוט מהגמרא בעברית).

ולכאורה הדברים קשים. מה השייכות בין הגדרת נטיעה לבין דין עורלה ונטע רבעי? יתרה מזאת, איך ייתכן שפדיון הפירות מבטל הגדרת נטיעה? הרי נטיעה היא מציאות חקלאית ואילו טבל הוא הגדרה הלכתית-רוחנית, שום דבר פיזי איננו משתנה בפירות כשמוציאים אותם מאיסור טבל לחולין!

ויש ללמוד את המשך הגמרא שם: "ואתיא כרבי יהושע. כדתי ר' יהושע אומר, אף שאמרו בנות חמש בנות שש בנות שבע: אלא בגפנים - בנות חמש; בתאנים - בנות שש; בזתים - בנות שבע. ואנן חמיין הדא מרביתא דתאינתה אתיא בפוריא [=עץ תאנה שנותן הרבה פירות, והוא עדיין לא בגיל 6 - למה עדיין נקרא נטיעה?] אמר רבי יודן, כד טריפן לעוביה [מפני שעובי העץ עדיין נראה כנטיעה]". הגמרא כאן נותנת הגדרה ברורה של שנים עבור כל סוג של גידול (כשיטת ר' יהושע במשנה), אם כן דין טבל איננו רלוונטי אלא כמות היבול או מראה העץ (עובי הגזע).

אלא נראה שכל שלושת התנאים שבמשנתנו אינם חולקים מהותית אלא נותנים סימנים שונים להגדרת נטיעה. ר' יהושע נותן משך זמן, והתוספתא מפרטת אפילו יותר עבור כל סוג עץ. זה מסתבר מאוד אך אם כן נתת דבריק לשיעורים ולכל סוג עץ יהיה משך זמן אחר. לכן ר' עקיבא הלך אחרי לשון בני האדם, אך גם הצעתו של ר' אלעזר בן עזריה איננה במישור הרוחני-הלכתי של טבל אלא משקפת מציאות פיזית חקלאית. הפירות של השנה הרביעית הם נטע רבעי, דינם כדין מעשר שני, ובזמן המקדש היו חייבים להעלותם

לירושלים ולאכול אותם בקדושה. כאשר חקלאי מחליט לקחת את פירותיו ולהעלותם לירושלים על מנת ליהנות מהם, או לחלופין מבקש לפדותם, כנראה מדובר בפירות שיש להם ערך כלכלי לחקלאי. אחרת לא היה משקיע בשינוע שלהם לירושלים או בפדייתם, שזה למעשה קניית הפירות. אם הפירות כבר ראויים לרכישה, משמע שמדובר בעץ שכבר איננו בגדר נטיעה. ואם משאירים את הפירות בקדושתם - העץ עדיין בגדר נטיעה. דברי ר' אלעזר בן עזריה אינם מנותקים אפוא מהמציאות החקלאית. פדיית נטע רבעי משקפת את רמת הבשלות של הפירות ולפיכך מהווה סימן ראוי להגדרת עץ או נטיעה. לפיכך דקדק הרמב"ם בהסברו במשנתנו "הם נקראים נְטִיעָה כל שלש השנים שהם עֲרִלִים בלבד". בשלוש השנים הראשונות הפירות אינם קודש אלא עורלה, ובשנה הרביעית הפירות מותרים (והעץ יצא מגדר של נטיעה) "והוא שפדה נטע רבעי שלהן, אבל אם לא פדאו משלימין להן שנה רביעית שהיא קודש". השנה הרביעית היא קודש ולא עורלה. על מנת להיחשב לנטיעה הם עדיין צריכים להיות במעמד של פירות שאינם חולין. אם כן, המציאות החקלאית גוזרת את ההשקעה של בעל השדה בפירות, ובמקביל את מעמדם ההלכתי, אך לא המעמד ההלכתי הוא המשפיע על המציאות החקלאית.

ור' עקיבה אומר נטיעה כשמה... וכל מה שדרך בני אדם לקרותה נְטִיעָה... - ר' עקיבה מחדש שאין צורך לחפש הגדרה מדעית, בין אם היא תלויה בזמן (חמש, שש או שבע שנים) בין אם היא תלויה ביחס בני האדם לגידולים (פדיון נטע רבעי ועורלה), אלא יש להשאיר את ההגדרה סובייקטיבית: אם אנשים מתייחסים לגידול הזה כנטיעה וקוראים לו נטיעה - הוא נטיעה.

אין זה המקום היחיד שר' עקיבא מבקש לקבוע את הדברים לפי ראיות עיניו של המתבונן ולא לקבוע מידות ושיעורים מוגדרים. במשנה ידים ד, א נקט ר"ע את אותה הגישה: "ערבת הרגלים שהיא משני לוגין ועד תשעת קבין שנסדקה - שהיא טמאה מדרס. שרבי עקיבא אומר, ערבת הרגלים, כשמה", וראה גם בספרא שמיני פרשה ח פרק י במחלוקת אחרת.

גם בימינו אנחנו יכולים לראות כיוון כזה. שיעורי תורה - מקצוע גדול הוא ואין כמעט הלכה או מצוה שלא יהיה להם שיעור. חז"ל נתנו את שיעוריהם באצבעות, זיתים ושיעורות. כך גם המשיכו הראשונים. ברם אצל האחרונים, ובעיקר בדורנו, אחרי המהפכה התעשייתית שהכל נעשה מדעי ומוגדר, מבקשים להגדיר את שיעורי התורה, כמו דברים אחרים בחיינו, בגבולות מוגדרים וברורים מאוד. אם בעבר הגדרה של זמן יכלה להיות "בין הערביים", היום זה בלתי אפשרי. כך גם בתחומים אחרים. שיעור אכילת כזית מצה בליל פסח ומשך זמן אכילתה מביאים משפחות רבות ללחץ גדול שמא לא יצאו ידי חובה מצווה מהתורה. כך ביחס לשיעור תקיעת שופר ובתחומים רבים בחיינו. שיטת ר' עקיבא היא נטיעה כשמה. ר' עקיבא משאיר את הדברים בצורה עמומה ואיננה מנסה להגדיר זמן מדויק. יש בשיעור זה כדי לעשות הבחנה בין עולמנו הדתי לעולם החולין, ששם אם משנים כמלוא הנימה, אפילו בנונו שנייה או ננו מטר - עלולים לקבל תוצאה שגויה.

אֵילָן שְׁנָנִיָּם והוציא חליפין, ר"ל האילן שנקצץ וצמח גזעו פעם שניה - פירושה של המילה נְנָם הוא נקצץ, נכרת. וראה פיהמ"ש בכורות ו, ד, שם המשנה איננה עוסקת בגידולי קרקע אלא במומים בבהמה, ואם חטיו החיצוניות (חלק בולט בגרוגרת של הבהמה) נגממו - הכוונה היא: "שיצטמקו עד שלא ישאר להם אלא רושם מועט, ולא ישארו בולטים כמו

שהיו". ובאופן דומה בפירוש המשנה לכלים יז, ד, שם מדובר על דפנות הכלים שנחסרו (=נגממו) עד שלא נשארה אלא קרקעית הכלי.

ר' שמעון אומר... הרי הצומח ממנו כְּאֵילָן - מדברי ר' שמעון אנו למדים כי אנו מתייחסים לחוטרים היוצאים מגזע בנמוך מטפח כאילנות חדשים לעניין שביעית. סברה דומה מצאנו בדברי ראב"י (ירושלמי שביעית ס"א): "הגומם כרמו פחות מטפח חייב בערלה מפני מראית העין". חכמים לעומת זאת סוברים עד שיגום מעם הארץ.

דברי ראב"י מובאים במקום נוסף (סוטה מג, ב): "אמר ר' יוחנן משום ראב"י - ילדה פחותה מטפח - חייבת בערלה כל שנותיה דמתחזיא כבת שתא..." ואכן מובא בירושלמי (שם) שר' שמעון וראב"י אמרו דבר אחד.

לכאורה דברי הרמב"ם סתרי אהדדי. בהלכות מעשר שני ונטע רבעי י, יג פסק: "אילן שקצצו מעם הארץ, והחליף - חייב בערלה, ומונין לו משעת קציצה". הרי שפסק כחכמים שדווקא הגומם מעם הארץ - חייב בעורלה. מנגד, שם בהלכה יט פסק כראב"י: "ילדה פחות מטפח, חייבת בעורלה כל שנותיה - מפני שהיא נראית כנטיעה בת שנתה", ולכאורה לשיטת הירושלמי אליבא דחכמים - פטור במקרה כזה. וכן בהלכות שמטה ויובל ג, ח פסק כר' שמעון וכסתם משנתנו (וכראב"י, בניגוד לחכמים לדברי הירושלמי): "אילן שנקצץ והוציא חליפין, אם נקצץ מטפח ולמעלה - הרי הוא כאילן; מטפח ולמטה - הרי הוא כנטיעה" (ראה ש"ך י"ד רצד ס"ק לא).

אך דברי הרמב"ם אינם סותרים אלו את אלו. אמנם בהלכות מעשר שני לעניין עורלה פסק הרמב"ם כחכמים, אך אין זה סותר את פסקו במשנה אצלנו ובהלכות שמטה ויובל. אמנם חכמים אינם חוששים מפני מראית עין ופוטרים מעורלה עץ שנכרת אך אין ניכר שמה שגדל יוצא מעץ ישן יותר, אך יסכימו עם ר' שמעון שעץ כזה אינו יכול להצטרף לשניים אחרים בתוך בית סאה לחרוש את כולו עבורם. הרי שאין מקום לסבור שחכמים חולקים על ר' שמעון ולכן ניתן לפסוק כשניהם.

נמצאנו למדים כי הרמב"ם לא פסק כירושלמי שר' שמעון וראב"י אמרו דבר אחד. הרי לנו מקום נוסף שבו הרמב"ם, גם במהדורה האחרונה, לא פסק כדברי הירושלמי, שלא כדברי החוקרים הטוענים שבפסיקותיו המאוחרות העדיף את הירושלמי. לגופה של הלכה יש לבאר שאין קשר בין דין עורלה, שם הדיון הוא אם להתייחס לנצר כאילן עצמאי, לבין הדיון אצלנו. בהלכות עורלה, חוטר היוצא מן הגזע שייך לאילן-האם, ולכן אינו חייב בעורלה. לעומת זאת, בהלכות שמיטה השאלה היא אם האילן חזק דיו ואינו זקוק לחרישה, או שזו נטיעה העלולה להיפסד ללא חרישה. ר' שמעון הוסיף שאם נקצץ האילן והוציא חליפין, גם אם אלו יצאו מהגזע עד גובה טפח - הרי הם כנטיעה, ומותר לחרוש סביבם מחמת חולשתם. השווה לביאור החזו"א שביעית סי' יז ס"ק יא.

על פי ביאורנו נמצאנו למדים הלכה בהלכות עורלה. בעצים רבים, כגון רימון וזית, אנו רואים תופעה שבמשך השנים יוצאים מן האדמה נצרים חדשים צמוד להם. לפעמים יוצאים קצת מעל פני הקרקע חוטרים. לאחר שנה או שנתיים גם הנצרים וגם החוטרים מניבים פירות. השאלה היא מה דינם לעורלה (ראה הרב יואל פרידמן, אמונת עתיך 14, טבת תשנ"ז).

כאמור, הרמב"ם פסק שאם נקצץ האילן עד הארץ - חייב בעורלה, ומאידך נטיעה פחותה מטפח חייבת בעורלה. ויש לחלק בין נטיעה פחותה מטפח, שראב"י סובר שחייבת בערלה מפני מראית העין, ובין קצץ, שרק אם הקציצה היתה עד הארץ - חייב בערלה. ויש לומר שכאשר קוצץ ונשאר משהו, אף שהוא פחות מטפח, רואים שאין זה אילן חדש ולכן אין מראית העין. ממילא אין לחייב בערלה עד גובה טפח. לעומת זאת, אם קצץ עד לקרקע ממש, חייב בערלה מפני שיצאו נצרים מהקרקע. למדנו אפוא לשיטת הרמב"ם, שכאשר יוצאים נצרים מהשורשים - חייב בערלה מדאורייתא, ולכן הבחין הרמב"ם בהלכות מעשר שני ונטע רבעי י, יט: "אילן היוצא מן הגזע, פטור מן העורלה; מן השורשים, חייב בעורלה". אם קצץ - הדיון הוא במראית העין בלבד, אך אם יוצא מהשורשים - חייב מדאורייתא.

וכבר נתבאר לך בלי ספק... אז נקראת שדה אילן - הכוונה למה שביאר בפרקנו הלכות ב ריו, והסביר הרמב"ם שההבדל בין אילנות לנטיעות הוא רק בכמות. אך ההלכה ז'הה בין בשדה אילן בין בעשר נטיעות: מותר לחרוש את כל השטח (של בית סאה) עד ראש השנה. בפיהמ"ש כאן הוסיף הרמב"ם עוד בהשוואת דין האילנות לנטיעות וכתב שעשר נטיעות "אז נקראת שדה אילן". אמנם יש הלכה למשה מסיני המתירה את חרישת שדה הנטיעות, אך שדה כזאת היא כמו שדה של עשרה אילנות (לעיל משנה ד) שחורשים כל בית סאה עבורם. בתוספת זו הלך בדרך רבו הר"י מיגאש (ב"ב כו, ב) שגם כן כתב: "עשר נטיעות לתוך בית סאה חורשים כו' דעשר דוקא אבל פחות מעשר לתוך בית סאה מפוזרים ניהו ולא מקרי אותה בית סאה שדה אילן". כלומר אם יש עשר נטיעות - הרי זה שדה האילן, ממש כדברי הרמב"ם בפירוש המשנה כאן.

כך גם נהג במשנה תורה, שעל מנת להדגיש את הדמיון בין דינם של עשרה אילנות לדין של עשר נטיעות הסמיק את שתי ההלכות (שמטה ויובל ג, ה-ו).

והלכה כר' עקיבה - כך גם פסק בהלכות שמטה ויובל ג, ז: "אי זו היא נטיעה? זה האילן הקטן כל זמן שקוראין לו נטיעה".

כאמור לעיל, קרובים דברי שלושת התנאים להיות אחד, רק שנקטו לשון שונה. ר' עקיבה נקט לשון כלל ולא כתב גדר הלכתי (של חולין) או מספר שנים (שעל פי התוספתא תלויה בסוג הגידול). היות שהלכה כר' עקיבה מחבריו (ערובין מו, ב), פסק הרמב"ם כמותו.

וכר' שמעון לפי שיש בתוספתא מה שמסכים עמו - כוונת הרמב"ם שיש בתוספתא מה שמסכים עם ר' שמעון, ואין זה נימוק למה לפסוק כר"ע.

נראה כי כוונת הרמב"ם לתוספתא שביעית א, ב: "זקנה ונראה כנטיעה - הרי היא כנטיעה; ונטיעה נראית כזקנה - הרי היא כזקנה. מה בין זקנה לנטיעה? זקנה עד עצרת; נטיעה עד ראש השנה. זקנה מעין שלשה; נטיעה מעין עשרה". הרי שתחילת התוספתא היא כדברי ר' שמעון במשנתנו: זקנה (=אילן שנקצץ) ונראת כנטיעה (=מתחת לטפח ולכן נראה כנטיעה) דינה כנטיעה.

עדיין יש לבאר את סופה של התוספתא, שהרי לדעת הרמב"ם שדה של שלושה אילנות מותר לחרוש עד ראש השנה, אלא שכאן מדובר בשלושת האילנות אינם נותנים פירות בשיעור כיכר. לפיכך, שלוש זקנות לבית סאה שאינן נותנות פירות בשיעור כיכר - אין חורשים את כל השדה בשבילן אלא עד עצרת. אבל עשר נטיעות לבית סאה, אף שאין עושות כיכר דבלה, חורשים כל בית סאה עד ראש השנה.